

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**УРГАНЧ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ФИЛОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАР МАРКАЗИ**

С. РЎЗИМБОЕВ, Ҳ.РЎЗМЕТОВ

ФОЛЬКЛОР АТАМАЛАРИ ҚИСҚАЧА ЛУҒАТИ

*Ўзбек филологияси факултети талабалари учун
услубий қўлланма*

УРГАНЧ - 2007

Фольклор атамаларининг қисқача лугати бу соҳадаги дастлабки ишлардан саналади. Ушбу услубий қўлланма филология факултетлари талабалари учун мўлжаллаб ёзилди. Уни тайёрлашда кўп йиллик тажрибаларга асосланиб, атамалар қисқа ва содда тилда баён этилди. Кейинги даврларда ёзилган дарслик, монографиялар ва бошқа халқлар фольклори атамалари бўйича мавжуд бўлган тадқиқотлардан муайян даражада ижодий фойдаланилди. Рисола талабаларга мўлжаллаб ёзилганлиги сабабли фольклоршунослик бўйича кенгроқ маълумот бериш учун унинг таркибига таниқли фольклоршунослар, бахши, халфалар ҳаёти ва ижоди билан алоқадор маълумотлар ҳам киритилди.

Тақризчилар: доцент Г.Эшчанова, А.Аҳмедов.

Масъул муҳаррир: филология фанлари доктори Ж.Юсупов

Услубий қўлланма филология факультети илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.

АВЕСТО – Зардуштийликнинг муқаддас китоби «Авесто»нинг ратилиши пайгамбар Зардушт номи билан боғлиқ. Қадимги юнон манбаларида Зардушт Зароастр, Заратуштра номи билан тилга олинади. Зардуштнинг ҳаёти ҳақидаги маълумотлар бизгача кам етиб келган. Ҳали «кингача унга афсонавий шахс сифатида қараб келинди. Бир гуруҳ олимлар орасида Паҳлавий адабиётларидаги хабарларга асосланиб Зардушт Эронда таваллуд топган, унинг ислоҳ қилган муқаддас «Авесто» китоби ҳам айнан шу ҳудудда, Эронда яратилган, деган фикрлар мавжуд эди. Аммо бошқа бир гуруҳ олимлар, жумладан Э.Тарн (Англия), И.Маркварт (Германия), Э. Захау (Австрия), рус шарқшуносларидан академик С.П.Толстов ҳамда ўзбек олимларидан академик Я.Фулломов, А.Аскарловлар ёзма археологик манбаларни чуқур ўрганиб зардуштийлик ва унинг муқаддас китоби «Авесто»нинг ватани Хоразм диёри эканлигини асослаб бердилар.

Ҳозирги мавжуд маълумотларга кўра Зардушт миллоддан аввалги 589 йилда қадимги Хоразмнинг чорвадорлар оиласида таваллуд топган. Абу Райхон Берунийнинг гувоҳлик беришига қараганда у етмиш йил, баъзи маълумотларга кўра етти йил умр кўрган. Зардушт ёки Заратуштра пайкаб бўлиб, сарик туя эгаси ёки қари туя эгаси маъносини англатган. («Авесто», Душанба «Адиб», 1990й, 3-бет). Беруний Зардуштнинг асли исми Ғартуш, отасининг исми Сафид Туман, деб хабар беради. Унинг ёшлиқ чеки ва фаолияти ҳақида жуда кам маълумот бизгача етиб келган. Айрим манбаларга қараганда Зардуштнинг отаси Парушасп (Сафид Туман) Хоразмнинг Спитама уруғидан бўлиб, ўз даврининг маърифатли кишиларидан бўлган. У коҳинлик вазифаси билан шуғулланган. Онаси эса бадавлат оиладан етишиб чиққан. Дугдава деган аёл бўлган. Зардушт ёшлигида жуда истеъдодли бола бўлган, бошланғич таълимни оилада отасидан ўрганган. У ёшлигиданоқ тарих, адабиёт, дин, ҳикматшунослик ва табиатшунослик илмларига қизиққан, уларни ўрганган. Шу ҳудудда яшаган уруғ, қабилаларнинг ҳаёт тарзи, урф-одатларини зўр қизиқиш билан ўрганган. Берунийнинг гувоҳлик беришича, Зардушт ёшлигида ўз даврининг машҳур алломалари таълимини олган. Зардушт ўзининг «Туғилиш китоби»да болалиқ даврида Харронда ҳикматшунос олим Илёсдан илм истеъфода қилганлигини ёзади. Шунингдек, Зардуштнинг отаси билан Бобилга келганлигини ва бу ерда Файлакусга шогирд тушганлиги ҳақида ҳам маълумот бор. Айни вақтда Зардушт ўтқир фалсафий фикрни шoir ҳам бўлган. Зардуштнинг оиласида хотини Хававина, уч ўғли (Иставатра, Арвататнара, Хваречитра) ва уч қизи (Франи, Трити, Пуричиста) бўлган.

«Авесто»да қадимги аждодиаримизнинг диний-фалсафий қарашлари, идеаллари, ҳуқуқий ва ахлоқий нормалари ҳамда дунёвий билимлардан тарих, фалсафа, география, этика, астрономия, астрология, тиббиёт, адабиёт, фольклор ва экологияга доир бой маълумотлар тўпланган. Шарқшунос олимлардан Н.Маркват, С.П.Толстов ва А.Фрейдманнинг таъкидлашича, «Авесто»нинг қадимги матни Хоразм тилида ёзилган. С.П. Толстов ўзининг археологик тадқиқотлари билан (Тупроққалъа, Қуйқирилган қалъа) қадимги Хоразмда оромий ёзуви негизида шаклланган ўз ёзувлари бўлганлигини асослаб берди. Олимларнинг гувоҳлик беришича, Хоразмликларнинг қадимги тили суғдий ва Шарқий Эрон тилларига жуда яқин бўлган. Бу тил XVI аср бошларига келиб, бутунлай истеъмоладан

чиққан. Бироқ унинг муайян лексик қатлами ҳозиргача Хоразм шеваларида сақланган. «Авесто» таркибидаги мифологик қатлам Хоразм фольклоридagi эпик жанрларда сақланиб қолган. Ундаги Варахран фаолияти Гўрўғлининг хатти-ҳаракатларида, Анахитанинг қиёфаси Хирмондали образида маълум даражада намоён бўлади.

АДАБИЁТ - «Адабиёт» атамаси икки маънода - кенг маънода барча китоблар, ўқиш учун ёзилган ҳамма асарларни аниқлганда, тор маънода бадиий асарларни аниқлатади.

«Адабиёт» тушунчаси жаҳон фанида XVIII - XIX асрларда, бизда эса XX аср бошларида тор маънода, яъни бадиий асарлар мажмуини аниқлаш учун атама сифатида ишлатила бошланди.

Илгари русларда «литература» (литтер - лотинча «харф») ўрнида бадиий сўзлар намуналарининг барчаси «поэзия» деб юритилган.

Бизда эса «мусаннафот», «назм», «манзума», «абёт» каби турли номларда айтиб келинган.

«Адабиёт» атамаси аслида арабча «адаб» сўздан олинган бўлиб, унда гўзаллик, нафосат, яхши хулқ каби кўплаб тушунчалар ўз мужассамини топган.

Адабиётнинг асосан уч хусусияти мавжуд бўлиб, булар оммавийлик, индивидуаллик ва бадиийликдир. Мана шу уч хусусият фақат бадиий адабиётгагина хосдир.

АГИОЛОГИЯ - Пайғамбарлар, авлиёлар ва диний арбоблар ҳаётига бағишланган қисса ва дostonларнинг умумий номи. «Бобо Равшан», «Иброҳим Адҳам» каби дostonлар бунга мисол бўла олади.

АЛАВИЯ МУЗАЙЯНА - (1909-1982) Фольклоршунос олима. Ўзбек фольклорининг дастлабки тўпловчи ва тадқиқотчиларидан. Унинг «Ўзбек халқ кўшиқлари» (1959), «Ўзбек маросим кўшиқлари» (1974) каби тадқиқотлари, «Оқ олма, қизил олма», «Ўзбек халқ кўшиқлари» каби мажмуалари ўзбек фольклоршунослигида катта ўрин тутди.

АЛДАРҚУСА - Қозоқ фольклоридagi латифа жанрининг қаҳрамони. Унинг сатирик-юмористик образи бошқа туркий халқлар фольклоридa ҳам учрайди.

АЛЛЕГОРИЯ - Мажозий маънода ишлатиладиган сўзлар, иборалар ёки образларнинг умумлаштирувчи номи. Киноя.

АЛЛИТЕРАЦИЯ - Аллитерация товуш уйғунлиги билан боғлиқ фонетик восита. У воҳал (узли) ва консонант (ундош) турларига бўлинади:

Отамдан орини олган гўч йигит,

Отни от отамни озод айлагил.

(«Гўрўғли» дostonидан)

Сўзла-сўзла санго қурбон бўлайин,

Жоним олди ширин сўзларинг сани,

Санго келган дардини сотин олайин,

Коним тўқди каро кўзларинг сани.

(Ошиқнома, II китоб, 64-бет.)

Ушбу мисолларда аллитерациянинг ҳар иккала тури мавжуд.

АЛП - Кучли, қудратли, паҳлавон маъносини беради. Айрим эпик қаҳрамонлар исмига кўшиб айтиладиган лақаб.

АЛОГИЗМ – Фольклор асарларида ишлагиладиган номантикий тасвир ва иборалар номи. Масалан, «Уч ойлик йўлни уч кунда босиб ўтди» каби.

АЙТИМЧИЛИК – Марсия. Хоразмда тарқалган мотам кўшиқларининг номи.

АНАФОРА – Ушбу синтактик фигурада бир хил шаклдаги сўзлар мисра бошида ўзгаришсиз такрорланиб, товуш уйғунлигини юзага келтиради ва маълум бир сўз ёки синтагмага урғу тушиб, таъкид оҳанги тўёбга чиқади:

Бир нечани кўрибман, сафо бирла суҳбатда,

Бир нечани кўрибман, айш бирла ишратда,

Бир нечани кўрибман, адо бўлмас давлатда,

Бир нечани кўрибман, қайгу бирла ҳасратда .

(«Хурлиқо ва Ҳамро» достонидан.)

АННОТАЦИЯ – Бирорта асарнинг қисқача мазмуни ҳақидаги қайдлар.

АНИМИЗМ. Ибтидий одам ўзини ўраб турган табиат ҳақида тасаввур қилар экан, ундаги барча жонсиз нарсаларга жонзотлар сифатида муносабатда бўлади. Мазкур ибтидий тушунчалар тизими фақат анимизм деб юритилади. Унинг негизида жон ва руҳларнинг борлигига ишонч ётади. Анимизмга кўра жон ва руҳлар жонли ва жонсиз табиатда яшайди. Улар юморф (ҳайвоний шакл) ёхуд антропоморф (инсоний) шаклда тасаввур қилинган. Бу тасаввурлар эртақ ва достонларда кўпроқ сақланиб қолган. «Ёрилтош» эртагида тошнинг ёрилиб, қизни бағрига олгач, ёпилиши, «Шаҳриёр» достонида бош қаҳрамоннинг тошга айланиб қолиши мотивлари анимизмга мисол бўла олади.

АНТИТЕЗА – Фольклор асарларидаги тазод усули.

Гўзаллар ичинда гўзалар хони,

Бир замон кўрмасам чекиб фиғони.

Қишнинг аёзю, ёз саратони,

Дейса манго дейсин ёра деймасин.

(«Асил ва Карам» достонидан)

АПЛИКАЦИЯ - Шеърый асарларда мақол, матал ва ҳикматли сўзларнинг муайян ўзгаришлар билан ишлатилиши.

Ғўч йигитлар бор зотини бор айлар,

Муханнаслар кенг жаҳонни тор айлар,

Бевафога кўнгил берсанг хор айлар,

Кўнгли бошқа бевафодин дўн, кўнглим.

(«Саёд ва Ҳамро» достонидан)

АНТРОПОМОРФИЗМ – Фольклорда ҳайвонлар ва табиат одисаларини инсон қиёфасида гавдалантирилиши.

АРЕС – қадимги юнон мифологиясидаги уруш худосининг номи.

АРУЗ - Аруз тизими Арабистондаги Аруз водийсининг номидан олинган бўлиб, унинг асосчиси ўша водийнинг фарзанди VIII асрда яшаган Ҳалил Ибн Аҳмадир (719-791) Унинг тўлиқ исми шарифи Абдурахмон ал Халил ибн Аҳмад ал - Фароҳидий ал - Басрийдир.

Халил Ибн Аҳмад мазкур вазнини яратишда юнон манбаларидан ҳам фойдаланган. Чунки юнон шеърляги ҳам бўгинларнинг чўзиқ ва қисқалигига асосланади. У араб шеърларининг вазинини тадқиқ қилиб, 15 баҳрдан иборат бир тизимга солган ва уни ўзи яшаб турган водий номи билан "Аруз" деб атаган.

Халил Ибн Аҳмадан сўнг Абулҳасан Ахфаш исмли адиб арузга "мутадорик" деган яна бир баҳр кўшади. Кейин эса арузда яна учта: "қариб", "жадил", "мушокил" баҳрларини шакллантириб, уларнинг умумий сонини 19 га етказди.

Форсий арузшунослик Ибн Аҳмадан 200 йил кейин пайдо бўлди. Унинг асосчиси Мавлоно Юсуф Арузий Нишопурийдир. Ундан кейин аруз вазни бўйича махсус ёзилган асар Маҳмуд аз- Замаҳшарийнинг "Ал— Кустос ал— мустақийм фи илм ил—аруз" - "Аруз илмида аниқ мезон" рисоласидир. Албатта, аз— Замаҳшарийдан олдин аруз ҳақидаги айрим тадқиқотлар Беруний, Ибн Сино, Форобий каби олимларнинг асарларида ҳам учрайди.

Аз — Замаҳшарийдан кейин А. Навоий ва Бобур каби шоирлар ҳам арузшунослик билан шуғулланганлар.

Бобур арузда яна иккита: "ариз", "амиқ" баҳрлари ҳам борлигини, лекин улар машҳур эмаслигини ўзининг "Аруз рисоласи"да таъкидлаб ўтади. Умуман олганда, баҳрлар сони 60 дан ошади, лекин 19 таси кўпроқ қўлланилади.

Аруз вазининг асосий хусусияти ҳижолярнинг чўзиқ ва қисқалигига асосланганлигидир.

Арабларда ҳарфлар иккига бўлинади:

1. Мутаҳаррик - "ҳаракатли" маъносида бўлиб, унинг охирига бир унли қўшилади, бироқ ёзувда кўрсатилмайди (*осмон - осимон*).

2. Сокин - "оҳиста" маъносида бўлиб, бўгинни ёпувчи ундош саналади.

Ундош билан битган ёпиқ бўгинлар ҳамда чўзиқ талаффуз қилинувчи унлидан иборат бўлган, ёхуд у билан тугалланувчи очик бўгинлар узун бўгин ҳисобланади.

Узун бўгин - белгиси билан кўрсатилади. Қисқа талаффуз қилинувчи унлидан иборат бўлган ёки у билан тугалланувчи бўгинлар қисқа бўгинлар ҳисобланиб, улар V белгиси билан кўрсатилади.

Таркибида чўзиқ унлиси бўлган, шунингдек, қўш ундош билан тугалланувчи бўгинлар 1,5 (бир ярим) узун бўгин ҳисобланади. Бундай бўгинлар мисра ўртасида келса ва ундошдан олдин турса - V белгиси билан, мисра охирида эса ~ белгиси билан ифодланади.

Арузнинг мураккаблиги шундаки, бўгинларнинг узун - қисқалиги ёзилишига кўра эмас, балки шеър мисраларининг маълум вазинга мувофиқ ўқилишига қараб аниқланади.

Ўқиш давомида эса ҳарфлар ва бўгинлар зарур бўлган ҳолда бир - бирига қўшиб юборилаверади. Ҳатто вазн талабига кўра қисқа унлилар узун, узунлари эса қисқа талаффуз қилиниши, баъзи сўзлар нотўғри ўқилиши (*гулистон - гулситон*) ҳам мумкин.

Хоразм дostonларида аруз вазнида битилган кўшлаб ғазал мухаммас, мусаддас ва бошқа шеърӣй шакллар учрайди:

Ға-риб- жо- ним/ ке- чи- рэм-ди/ са-нго-қил-ғон/ жа-фо-лар-ни
Са-нго-жаб-ру/ си-та-май-лаб/ не-ча-қилғон/ ха-то-лар-ни
Ха-то-лар-ўр/ни- ға-қил-санг/ би-за-бу-гун / а-то-лар-ни
Гу-но-хим-та/ра-ххум-қил-ғил/ ма-нинг-дек бе/на-во-лар-ни
А-га-ро-қил/ бў-санг-ол-па/ри-ко-мил-дин / ду-о-лар-ни
V - - - - / V - - - - / V - - - - / V - - - -

(«Ҳилола пари ва Ғариб» достоницан)

АФАНДИ – Юнонча «Афендус» сўздан олинган бўлиб, жаноб деган маънони билдиради. Кейинчалик латифа жанрининг бош қаҳрамони номига кўчган. Умуман олганда бошқа халқларда ҳам латифаларнинг ўз қаҳрамонлари бор. Масалан, тожикларда – Жуҳо, туркманларда – Камина, козоқларда – Алдаркўса каби.

АФЗАЛОВ МАНСУР – (1910-1973) фольклоршунос олим. У атоқли ўзбек шоири Ислому Назар ўғли билан узок йиллар иш олиб борган. Унинг репертуаридаги «Орзигул» достонини ёзиб олган. Олимнинг «Ўзбек халқ эртаклари ҳақида» (1964) монографияси ўзбек эртакларини ўрганишда дастлабки қалам бўлди. Муаллиф ушбу китобида эртак атамасининг вужудга келиши, эртаклар таснифи ҳақида қимматли маълумотлар беради. Эртакларни таҳлил қилишда бой этнографик адабиётларга таяниб, улардаги тотемистик ва анимистик қарашларни чуқур таҳлил қилади. Эртаклардаги тасвир билан реал ҳаётни таққослаб, тегишли хулосалар чиқаради. М.Афзалов ўзбек халқ эртакларининг 2 томлигини ўзбек ва рус тилларида нашр этилишида катта хизматлар қилди.

АФРОДИТА – Қадимги юнон мифологиясидаги севги ва гўзаллик маъбудаси. Қадимги Рим мифологиясида Венера номи билан юритилади.

АФСОНА - Ушбу атама форсча бўлиб, сеҳр-жоду ҳамда ҳаётини уйдирмаларга асосланган насрий ҳикоятларни ўз ичига қамраб олади. Бошқача айтганда, афсоналар ижтимоий ҳаёт билан боғлиқ бўлган воқеа-ҳодисаларни ҳаёлий уйдирмалар асосида ҳикоя қилади. Уларда эртаклардаги каби ағъанавий бошланма ёки тугалланма бўлмайди. Уларнинг сюжет тузилиши ҳам мураккаб эмас.

Афсоналарнинг мавзу доираси ниҳоятда кенг бўлиб, улар иккига – соф мифологик ва тарихий воқеа-ҳодисалар ҳақида ҳикоя қилувчи афсоналарга бўлинади.

Соф мифологик афсоналарда фантастика ҳал қилувчи роль ўйнайди. Уларнинг айримлари Хизр номи билан боғланади.

Тарихий воқеа-ҳодисалар билан алоқадор афсоналарга «Дев қалъа», «Қалта минор», «Илон бузган» ва бошқаларни киритиш мумкин. Тарихий жой ва тарихий шахслар номи билан боғланган афсоналарга «Шоҳсанам ва Ғариб», «Бароқтом», «Ҳазорасп» кабиларни киритиш мумкин.

АРХАИЗМ – Ҳозирги даврдаги фаол лексикада кам ишлатиладиган эскирган сўзлар. Бушай сўзлар кўлэзма нусха дostonларда кўпроқ учрайди:

Ният бор эрур **шинора**,

Шукр айла **биру бора**,

Юраги бўлган **садпора**,

Бир чаман гулзорим **келди**.

(«Маликаи Завғиё» достонидан)

АСКИЯ - «Аския» атамаси арабча «зукко», «заковатли» сўзлари билан алоқадор бўлиб, зехн ўткирлигини, тафаккур ҳозиржавоблигини англатади. Дарҳақиқат, аския шундай жанрки, унда латифага ўхшаш тайёр матн бўлмайди. У диалог шаклида иккита ёки бир қанча аскиячиларнинг зукколиги натижасида ижро жараёнида туғилади. Уни иккинчи марта такроран ижро қилиш кийин.

Аскияда киноя, қочирик, сўз ўйини, чечанлик асосий мезон бўлиб ҳисобланади. Ижро жараёнида турли камчиликлар, иллатлар киноя, сўз ўйинлари воситасида очиб ташланади. Қайсики ижрочи сўзда устуи келса кулу кўтарилади. Шу сабабли ижро сўзга ниҳоятда уста бўлиши, уни зукколи билан ишлата олиши шарт. Бу эса юксак бадиҳагўйликни талаб этади.

Аскиянинг пайров тури энг кўп тарқалган. Бу тур муайян мавзу доирасидан чиқмаган ҳолда ижро этилади.

Аскиянинг «Сафсата», «Ўхшатдим», «Гулмисиз, райҳонмисиз. жамбилмисиз», «Бўласизми», «Қофия», «Радиф», «Афсона» каби турлари ҳам бўлиб, уларнинг «Сафсата» типини пичиниға мойил, «Ўхшатдим» типини эса помига мос ҳолда аскиячинини қайсидир бир жониворга ўхшатиш орқали кулини югага келтиради. Қолган турлар ҳам асосан «Ўхшатдим»га яқин келади. «Афсона» тури эса қофияга асосланади. «Раббия», «Тутал» типинидаги аскиялар ҳам шунга яқин шаклда тузилади.

Мазкур жанр бошқа вилоятларда анча кам ривожланган. Хоразм воҳасида эса деярли йўқ.

Бинобарин, аския ўз ижрочиларидан юксак талантни, ақл-заковатни, дид-фаросатни, ўз она тилисининг нозик нуқталарини пухта эгаллаганлик хислатларни талаб этади ва ушбу ижро кишиларга юксак завқ-шавқ бағишлайди.

АФОРИЗМ - Фольклор асарлари таркибида ишлатиладиган ҳикматли сўзлар ва иборалар.

АШУТ - Озарбайжон бахшиларининг халқ орасидаги номи.

АҲМАД БАХШИ МАТНАЗАРОВ - Шимолий Хоразм достончилигининг йирик вакилларида бири бўлган Аҳмад бахши 1894 йилда Манғитнинг Осовбий маҳалласида ипакчи оиласида таваллуд топган. Унинг оиласи хунармандчилик билан шуғулланса-да, унинг аксарият аъзолари адабиётни, санъатни қадрловчи кишилар бўлган. Жумладан, бахшининг онаси Ҳабиба кампир гапга чечан, бадиҳагўй аёл бўлган. Оиланинг тўнғич фарзанди Розия зехнли, саводхон, хушовоз халфа бўлган. Хоразмда кўплаб тарқалган китобий достонларни туй-матракаларда маҳорат билан ижро этган. Ана шундай муҳитда ўсган Аҳмад бахши ёшлигидан дoston тинглашга ва уни қуйлашга иштиёқманд бўлиб ўсди. Аҳмад бахши репертуарида «Юсуф-Аҳмад», «Ғариб ошиқ», «Хурлиқо-ҳамро», «Саёдхон-ҳамро», шунингдек, Гўрўғели туркумининг қирқдан ошиқ дostonлари бўлган.

Машҳур фольклоршунос Ҳоди Зариф ўзининг рус тилида 1947 йилда Москвада чоп этилган «Ўзбек халқ қаҳрамонлиқ эпоси» китобида Аҳмад бахши фаолияти билан боғлиқ кизик бир лавҳани келтиради. 30 - йилларда Ҳоди Зариф бахшидан «Қирқ минглар» дostonини катта халқ йиғини

иштирокида ёзиб олади. Бахши жанг эпизодларини тасвирлаётиб, Гўрўглининг шиддат билан душманга отилганини айта ётиб, воқеаларга берилиб, ўзи ҳам ўрнидан туриб кетади, шу пайтда бахши билан бирга бутун халойиқ ҳам ўрнидан туриб кетади. Қарангки, бутун халойиқ ҳам бахши билан тенгма тенг ҳиссиёт оғунига ғарқ бўлишган экан.

Аҳмад бахши нафақат бахши, балки иқтидорли шоир ҳам бўлган. Унинг невараси Музаффар Аҳмаднинг ёзишича, бахшининг кўплаб шеърлари 20-30 йилларда вақтли мағбуотда чоп этилган. Талантли бахши 1936 йилнинг ноябрь ойида диний асарларни тарғиб қилишда айбланиб, қамокқа олинади ва 1938 йилнинг август-сентябрь ойларида қамокда вафот этади. Бахши вафотидан кейин 1960 йилда оқланади.

Аҳмад бахши ҳақида кейинги йилларда унинг невараси Музаффар Аҳмад қатор илмий-оммабоп мақолалар эълон қилиб, бобоси руҳини шод этади. Айниқса, унинг «Шарқ юлдузи» журналининг 1992 йил февраль сонисида берилган «Қирқ минг бахшидир, қўлинда сози» мақоласи ҳамда ўша сонда босилган «Қирқ минглар» дostonи бугунги ўқувчи учун ноёб маънавий тухфа бўлди.

БАРД – Қадимги кельт (Ирланд) халқлари сагаларини куйловчи бахшиларнинг номи.

БАХШИ - атамаси санскрит тилига оид булиб, «устоз» маъносига эга. Дoston ва дostonчилик бахши номи билан чамбарчас боғлиқдир. Бахши бўлиш учун, аввало, юксак хотира соҳиби бўлиш, мусиқа илмидан бохабар бўлиш, хонандалик қобилиятига эга бўлиш, бирор мусиқа асбобини чала билиш, юксак нутқ маданиятини эгаллаш каби қатор шартларнинг уйдасидан чиқиш лозим бўлади.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, бахши атамаси халқ орасида афсунгарлик, фолбинлик қилувчи шахсга нисбатан ҳам ишлатилади. Ўтмишда бу икки вазифани ҳам бир киши бажарган бўлиши мумкин. Қозоқ ва қирғизларда ҳозирда ҳам бахши атамаси дуохон, фолбин маъносига ишлатилади.

Ўзбекистоннинг Сурхондарё, Қашқадарё вилоятларида бахши атамаси ўрнида «юзбоши», «созанда», Фарғонада «санновчи», Тожикистондаги ўзбекларда «соқи» каби атамалар ишлатилади.

Бола бахши – Қурбонназар Абдуллаевнинг айтишича, илгари Хоразмда бахши атамаси билан бирга «гўянда» атамасини ҳам қўллаганлар. «Гўянда» деганда Хоразмда юксак профессионал хонанда тушунилади. Бахши атамаси ҳозирда ўзбек халқи орасида дoston ижрочиси сифатида оммалашган. Улар дўмбира, қўбиз, дутор каби мусиқа асбоблари жўрлигида куйлайдилар.

Хоразмда эса дostonлар гармон ёки дуторда гижжак ва буламон жўрлигида куйланган. 30- йилларга келиб дутор ўрнига рубоб ишлатилган ва Жанубий Хоразм бахшилари ансамблга доирачини ҳам кўшганлар.

БАЯТИ – Озарбайжон фольклоридаги лирик жанр номи.

БАҲРИ ТАВИЛ - Узун баҳр, санъатнинг бир тури. Муайян сажъ шаклига солинган асар. Комил Хоразмийнинг тубандаги шеъри бунга мисол бўла олади:

Соқиеъ, тут манго бир жом тўла бодайн гулфомки, айлаб они ошом,
бўлуб маст мудом, айлайин аҳволими эълومки, ман хастаи нокомга бир

сарви гуландом икки наргиси бодом ғами ишки тушиб субҳ билан шом онинг васли хаёлида уруб гом, не мақдин етуриб бир кипш бир қатла наём, анга, не ондин манга пайғом, угуб ҳасрату олом била бир неча айём, баногоҳ йўл узра ул кабки хиром учраса, кўргоч они қолмай дилу жонимда, дамса сабр ила ором, бера олмайин ул дамда салому ўтуб моҳ тамом, кўзи ғоратгари ислом, неча нозу қаравма билан саллоनावу мастона хиром айлар эди.

БЕРУНИЙ – (973-1058) Беруний форсий ва туркий халқлар фольклорларига зўр қизиқиш билан қараган. Улардан айрим намуналарни араб тилига таржима қилган. Олим ўзининг она тили бўлмиш хоразмий тилидан ташқари, форс, сўғдий, сурёний, юнон ва қадимги яҳудий тилларини ҳам эгаллаган. Барча асарларини эса араб тилида ёзган. У «Вомиқ ва Узро», «Урмуздиёр ва Мехриёр», «Додмоҳ ва Карамийдухт» каби дostonларни ва «Қосим ас – сурур ва Айнул ҳаёт» афсонасини араб тилига таржима этган.

Беруний қайси соҳага оид асар ёзмасин, уларнинг барчасида ўз ўрни билан халқ ижодиёти асарларига мурожаат қилди. Унинг «Минерология» - «Жавоҳирларни билиш усуллари китоби», «Фармакогнозия» - «Сайдана», «Ҳиндистон» каби фаннинг турли соҳаларига оид асарларида ҳам кўплаб афсона ва ривоятлар келтирилган.

Буюк олимнинг адабиёт ва фольклорга энг яқин асари «Ал-осор ал-бокия ан ал-кўрун ал-холия» китоби бўлиб, у Европада «Хронология», Шарқда «Осор ал - бокия», яъни «Қадимги халқлардан қолган ёдгўрликлар» номи билан юритилади. Бу асар подшоҳлар ва машҳур шахслар ҳаёти тасвирлаб берувчи илгариги тарихий китоблардан териб олинган хронологик асар бўлмасдан, халқлар маданияти тарихи, уларнинг маросим ва эътиқодлари моҳиятини шарҳловчи тарихий – этнографик асардир.

БИЛИНА – Рус халқи фольклоридаги эпик асарлар номи.

БОЙЧИБОР – Эпик от. «Алпомиш» достони бош қаҳрамони отининг номи.

БОЛА БАХШИ - Хоразмда ўзига хос бахшичилик мактаби яратган талантили бахши Қурбонназар Абдуллаев 1899 йилда Хива туманининг Гурланбоғ қишлоғида деҳқон оиласида таваллуд топган. Унинг катта бобиси Усмон ота машҳур бахши бўлган. Отаси Абдулла Авазниёз ўғли эса оддий деҳқон бўлса-да, musiқа ва кўшиққа жуда ихлосманд киши бўлган.

Ундаги musiқага бўлган ҳавасни пайқаган отаси устага дутор тuzаттириб Қурбонназарга беради. Ёш Қурбонназар уни чалиб юради.

Унинг отасидан биринчи ўрганган кўшиғи Махтумқулининг «Ёт бўлур» деб номланувчи шеъри эди. У тўққиз ёшларида халқ орасида танила бошлади. Жуда ёш бўлганлигидан уни «Бола бахши» деб атар эдилар. Ўша атама унинг номига умрининг охиригача кўшиб айтилиб келинди. Бола бахшининг машҳур дostonчи бўлиб етишишида унга устозлик қилган кишилардан бири Жуманазар бахшининг шогирди Ёдгўр буламончи эди.

Ёдгўр буламончи ёш бахшига дoston куйларини ўргатади, дуторга ўз буламони билан жўр бўлади. Унга дostonларни ўргатган иккинчи устози ҳам шу қишлоқлик Раҳима халфа эди. Ёш Қурбонназар ўрганган дostonларини халқ орасида куйлаб юрди. Кейинчалик отаси уни

Қуманазар бахшига шогирд қилиб беради. Бу тахминан 1914-15 йиллар эди. Шундан бошлаб то 1929 йилгача Бола бахши устози билан биргаликда дoston куйлаган. Шу йили устози вафот қилгач, ўзи мустақил дoston куйлашга ўтади. Шундай кейин анча йиллар Хива театрида ишлаган. Ўзбекистоннинг жажон урушида қатнашади. Урушдан кейинги йилларда ҳам халқ атрида, маданият уйида ишлаб келган. Унинг репертуарида «Гўрўгли» ва «Ошиқ» туркумларига оид йиғирмага яқин дoston бўлиб, уларнинг айримларигина ёзиб олинган.

Қурбонназар Абдуллаевга 1938 йилда «Ўзбекистон халқ дostonчиси» дeяни берилган. Бахшининг ўғиллари Норбек, Матёқуб ва Етмишбойлар ҳам ота изидан бориб, Хоразм дostonчилиги анъаналарини муносиб равишда давом эттираётирлар. Буларнинг орасида мусиқа илмига чуқур билиш, шеърят сирларини мукамал англаши ва бадиий ижодга қўйиладиганлиги билан Норбек алоҳида ажралиб туради.

БОЛАЛАР ФОЛЬКЛОРИ - Ўзбек фольклорининг асосан барча жанрлари қадимдан бошлаб қатталарга ва ёш авлодга баравар хизмат қилиб келган. Болалар эртақ айтишни, топишмоқларни ечишни, кўшиқ айтиб, тақс тушишни ҳозирда ҳам жуда севишади.

Фольклордаги барча учун умумий бўлган жанрлар қаторида фақат болалар учун хос бўлган алоҳида жанрлар ҳам мавжуд.

1. Аллалар - «Алла» атамаси ухлатиш, ётқизиш маъноларига эга. Бола туғилганидан бошлаб то 3 - 4 ёшга тўлгунича уни ухлатиш учун алия айтилади. Бола учун алланинг сўзига қараганда кўпроқ оҳанги муҳимдир. Чунки, ҳар қандай ёқимли куй, оҳанг инсон руҳиятига ижобий таъсир қилиб, уни ором олишга қорлайди. Шу сабабли аллаланган гўдак тез ухлаб кетлади. Шуниси қизиқки, ала бирдан тўхтатилса, бола дарров уйғониб, йиғлай бошлайди.

Аллалар тўрт, олти, саккиз қатор бўлиши мумкин. Бирок, ала болан тугайдиган мисралар доимо нақарот сифатида тақрорланади.

Алла айтиб ухлатаман,
Алла, кўзим, ала.
Қандай сени юпатаман,
Алла, кўзим ала.
Кичкинасан, лоласан,
Алла, болам, ала.

Аллаларнинг мазмуни айтувчига боғлиқ бўлиб, уларда ижрочининг индивидуал кечинмалари ҳам акс этади. Аллаларда «кўзим, тойчоғим, олим, лолам, булбулим» каби тимсоллар кўплаб ишлатилади.

Аллалар асосан пароканда бўлишади. Айрим аллаларгина муайян сюжетга эга бўлиб, воқеабандлик касб этиши мумкин.

2. Айтим олкишлар - Мазкур кўшиқлар болалар ҳаётидаги ҳар бир оқишда айтилади. Етти, йиғирма, қирк кунда чўмилтирилганда, бешикка беланганда, бирор қариндошга кўрсатилганда, ўтиришни, эмаклашни бошлаганда ва ҳоказо.

Масалан, чақалокни биринчи бор таништирилганда қуйидаги айтим айтилади:

Ҳой-ҳояси бордир шунинг,
Зан дояси бордир шунинг,

Мард отаси бордир шунинг,
Бек буваси бордир шунинг.

3. Эркалама ва овутомачоқлар - Ушбу жанрлар суйиш кўшиқларига мансуб бўлиб, жажжи болаларни суйиб ўйнатиш жараёнида айтилади. Эркалама жанрининг номидан ҳам унинг жўшқин ва самимийлиги кўзга ташланиб туради. Фарзандини севмайдиған, уни эркалиятмайдиған ота-она йўк. Шу сабабли бу тонфа кўшиқлар жуда фаол ишлатилади:

Яхши болам, яхши
Тўйига келар бахши
Бахшилардан қолишмас,
Комилжон ҳам яхши
Ҳай-ҳай, оқча болам,
Лаблари қаймоқча болам,
Ширин узум шингилида
Ҳандалагим-зомча болам.

Овутомачоқлар болаларни тинчланттириш учун айтилади. Баъзан у алла билан кўшилиб ҳам кетади:

Йиглама-ей, йиглама,
Илик чақиб бераман.
(Чаққа чақиб бераман)
Курбақанинг оёғига
Мунчоқ тақиб бераман.

Бойчечак. Ушбу кўшиқни баҳор пайтларида болаларнинг ўзлари куйлашади. Қадимда ушбу кўшиқни куйлаган болаларга турли совға-саломлар ҳам берилган. Бинобарин, «Бойчечак» кўшиғи баҳор рамзи сифатида куйланади:

Бойчечагим боласи,
Кулоғида донаси,
Донасини олайлик,
Югуриб чиқсин онаси.
Бойчечагим, бойчечак,
Кўлимда кўп бойчечак.

4. Ялинчоқлар - Мавсумий кўшиқларнинг яна биттаси ялинчоқлар бўлиб, улар асосан баҳор пайтлари куйланади. Уларга хос асосий хусусиятлардан бири болаларнинг нимагадир илтижо қилиши ёхуд ялинишидир: баъзан оғтубга, баъзан эса ойга, камалакка қараб, болалар самимий илтимослар қилишади:

Камалакка:
Камалакжон камалак,
Раънога бўл жамалак!

5. Ҳуқмлагичлар - Ушбу жанр моҳиятидан шу нарса англашиладики, бу тонфа кўшиқлар тотемистик характер касб этган. Уларда болалар асосан турли ҳашаротлар ва паррандаларга мурожаат қилишади:

Турнага:
Турна, турна арқон сол!
Чўнтагини талқон сол.
Талқонингни сэйлик,

Тсгаверсин деяйлик.

6. Айтишувлар - Болалар кўшиқлари орасида айтишув шакли ҳам кенг оммалашган. Мазкур кўшиқлар бир бола томонидан ҳам, баъзан икки киши ундан ортиқ болалар томонидан ҳам айтилаверади:

Чилликтош-чилликтош,

Кунда қайга борасан?

- Момоникига бораман.
- Момонг нима беради?
- Эчки соғиб беради.
- Сутини қайга қўясан?
- Чилликтошга қўяман.
- Чилликтошда нима бор?
- Турна билан қалам бор.

7. Тегишмачоқ - Ушбу жанр негизида асосан тегишма, ҳазил ётади. Болалар бир – бирларига лақаб қўйиш, уялтириш, танқид қилиш орқали бурли юмористик кўшиқларни ижро қиладилар:

Раъно чучук,

Лабида учук.

Қурбон қурук,

Қорни бурук.

8. Санамалар - Болаларнинг ўйин жараёнида саноқ орқали ижро этиладиган кўшиқлари санамалар деб юритилади.

Бирим-билак,
Икким-элак,
Учим-учак,
Тўртим-тўшак,
Бешим-бешак,
Олтим-ошик,
Етти-елканг,
Саккиз-сармоғинг,
Тўккизим-тўкмоғинг.
Ўним-ўймоғинг,
Ўн бирим-ун боғим!

9. Гулдир-гуп - Ушбу кўшиқ тури жим туриш маъносида айтилади:

Жилдир жип,
Жилдир жип,
Гапирганнинг
Оғзига чўп.

10. Тез айтишлар - Сўзнинг товуш томонига эътибор қаратилиб, наффуз тўғрилигини таъминлаш учун айтилаётган машқлар тез айтиш деб юритилади: Беш мис баркаш. Беш мис баркашнинг ичида беш минг беш мис баркаш.

Уй ясайсанми,
Ош ошайсанми?

11. Чандишлар - Диалог шаклида икки бола томонидан айтилиб, асосий эътибор чандишга, шеригини ғафлатда қолдириб илмоқдор сўзлар орқали бир-бирларидан устун келишга қаратилади:

-Шапка дегин,

- Шапка.
- Тушунмайсан гапга.
- Бир дегин,
- Бир.
- Ерга кир.

12. Алданмачоқ - Ушбу жанр чанчишларнинг бир тури бўлиб, ўйин билан шеърый савол-жавоб тарзида айтилади:

- Балик беда ейдими?
- Балик беда ейди.
- Аҳмоқ шундай дейди.
- Кирпи илон ейдими?
- Кирпи илон ейди.
- Балли.

Умуман олганда, болалар фольклори жанрлари ниҳоятда ранг-барангдир. Уларнинг болалар томонидан ижро этилиши ёшларнинг тафаккур доирасини, сўз бойлигини, эстетик дидини ҳар томонлама ривожлантиради. Болаларнинг баркамол инсон бўлиб етишишларида асосий восита бўлиб хизмат этади.

БОЯН – Рус халқ кўшикчиларининг XI-XII асрлардаги номи.

БУЛАМОН – Хоразм дostonларини куйлашда ишлатиладиган мусиқа асбоби. (Сурнайнинг бир тури)

ВАМБЕРИ ҲЕРМАН – (1832-1913) Можор олими. 1863 йилда Эрон орқали хожи-дарвиш киёфасида Хивага келади. Бу ерда Мулла Исҳоқнинг ёрдами билан кўплаб фольклор асарларини тўплайди. Ўз эли Венгрияга келгач, ушбу материалларни «Чигатой тили дарслиги» китобида эълон қилди. Бу китобда «Мақоллар», «Бурк девони», «Меърожнома», «Саъд Ваққос», «Заркум», «Юсуф-Аҳмад», «Тоҳир-Зухра», «Сайфул-Мулуқ» каби асарлардан парчалар бор. Шунингдек, унда А.Навойи, Машраб, Маҳтумқули, Шайдоий, Равнақ каби шоирларнинг шеърлари ҳам келтирилган. Бундан ташқари «Ўрта Осиё бўйлаб саёҳат», «Ўрта Осиё очерклари» китобларида ҳам туркий халқлар фольклори, этнографияси ҳақида қизиқарли маълумотлар берилган.

ВАНДАЛИЗМ – Аждодлар томонидан барпо этилган маданий бойликларини вайрон этиш, йўқ қилиш билан алоқадор қараш.

ВАРИАНТ – Фольклор асарларининг турли ижрочилар репертуаридаги кўринишлари. Масалан, «Алпомиш» дostonининг Фозил шоир варианты, шу дostonнинг Эргаш шоир варианты каби.

ВЕРСИЯ - Фольклор асарларининг вариантларига қараганда жиддий фарқ қилувчи матнлари. Бундай жиддий фарқлар аксарият ҳолларда асарларнинг миллатлараро тарқалиши ва бошқа миллат ижрочилари репертуаридаги ижрода кўзга ташланади. Масалан, «Алпомиш» дostonининг қозоқ версияси, шу дostonнинг қорақалпоқ версияси каби. Шунингдек, версия сифатида фарқ қилувчи асарлар бир миллат доирасида ҳам бўлиши мумкин. Масалан, «Гўрўғди» эпосининг Шимолий ўзбек ва Хоразм версиялари.

ГРАДАЦИЯ – Бир хилдаги тавсифларни мунтазам гуруҳлаштириш ва уларнинг ҳиссий аҳамиятини кучайтириш усулидир:

Урушга кирганда жонидин кечиб,

Хар қайси аждардек оғзини очиб,
Маст бўлиб, оғзидин кўниклар сочиб,
Булутдай кукурашиб нарларим келсин.

(«Маликаи Завриё» дostonидан)

ГҮРҮҒЛИ - Ўзбек халқ эпоси. Бу эпос ўзбек халқи орасида иккита тармоқда тарқалган. Шарқий ўзбеклар орасида бу туркумнинг қирқдан ошиқ шохобчаси мавжуд бўлиб, уларнинг деярли барчаси ёзиб олинган ва чоп этилган. Эпоснинг Хоразм версияси 26 та дostonдан ташкил топган бўлиб, уларнинг 18 таси ёзиб олинган, шулардан 16 таси 2004 йилда нашр қилинган. Бу туркум туркий ва туркий бўлмаган 22 халқнинг фольклоридан ўрин олган.

ГҮЯНДА – Созанда, хонада маъносига эга. Қадимда Хоразм бахшиларини шу ном билан атаганлар.

ДАЙНА - Литва, латиш халқлари фольклоридаги кўшиқ жанрининг номи.

ИАНА – Қадимги рим мифологиясида овчилар хомийси.

ДОСТОНЛАР - Дoston халқ ижодиётининг кенг тарқалган, йирик ва мураккаб жанрларидан биридир. Уларда халқ тарихининг муҳим қирралари акс этиб, озошлик, адолат ва ватанпарварлик, севги-садоқат, қаҳрамонлик каби халқнинг энг эзгу орзу-умидлари, ижтимоий-сиёсий қарашлари акс этади.

Бинобарин, дostonларда ижтимоий-тарихий воқелик халқ фантазиясига йўғрилган ҳолда умумлашган образлар орқали ўз ифодасини топади. Кўпроқ уларда воқеа-ҳодиса халқ орасидан чиққан буюк баҳодир образида мужассамлашган ҳолда намоён бўлади.

Халқимиз дostonчилиги узоқ тарихга эга бўлиб, у ўз ичига минг йилларни қамраб олади. Дostonлар фольклорнинг бошқа жанрларидан профессионал ижрога алоқадорлиги билан ажралиб туради. Бу ижро эса бахши зиммасига тушади.(қ. бахши)

ДОСТОНЧИЛИК АНЪАНАЛАРИ - Ўзбек халқи кенг ҳудудда истиқомат қилгани ва этник жиҳатдан мураккаб жараёни бошидан кечирган ҳолда шакланган миллат бўлганлиги сабабли унинг ҳаёти ва турмуши билан узвий боғлиқ бўлган дoston куйлаш анъаналари ҳам ранг-баранг хусусиятларга эга.

Дoston куйлаш анъаналари ўзбеклар орасида иккита типга ажралади. Бу ҳолатни фольклоршунос М. Саидов шартли равишда Самарқанд ва Хоразм дostonчилиги анъаналарига бўлади.

1. Самарқанд дostonчилиги анъаналари - Самарқанд дostonчилиги анъанаси Ўзбекистоннинг Хоразмдан бошқа барча ҳудудларини ўз ичига қамраб олади. Мазкур анъананинг асосий хусусиятлари тубандагилардир:

- А) бахши ички товушда бўғиздан куйлайди;
- Б) мусиқа асбоби сифатида асосан дўмбирадан фойдаланилади;
- В) бахшининг яққа ўзи дoston куйлайди;
- Г) дostonлар ҳажман катта.

Мана шу ва бошқа айрим хусусиятларга кўра, дoston куйлаш тартибида ҳам муайян ўзгаришлар кўзга ташланади.

Бахши дастлаб бир-иккита терма куйлаган. «Достон териш» – «Нима айтий?» термаси орқали тингловчиларга мурожаат қилиб, кейин достонни куйлашга ўтган. Достонлар ҳажман катта бўлганлиги сабабли: уларни куйлаш тонгача, баъзан икки-уч кунлаб давом этган. Бахши чарчаганда оз-моз танаффус қилган. Бу ҳолат «Дўмбира тўнтармоқ» деб аталади. Ихронинг тўхташи ҳам терма билан яқунланади. Шундан кейин бахши дўмбирани тўнтариб, ташқарига чиқиб кетади. Ўша пайтда даврадагилардан бири бахшининг белбоғини ўртага ёяди ва ҳар ким имкониятига қараб унга пул ташлайди. Баъзан бахшига от, қўй, тўн каби совғалар ҳам берилган.

Самарқанд достончилиги анъаналари билан боғлиқ куйидаги достончилик мактаблари мавжуд:

2. Булуғур достончилик мактаби. Ушбу мактабнинг талантли вакилларида бири Фозил Йўлдош ўғлидир.

Ушбу мактаб вакиллари қаҳрамонлик достонларини куйлаш билан машҳур бўлганлар. Уларнинг репертуарида «Алломиш», «Ёдгор», «Жаҳонгир», «Рустам», «Юсуф билан Аҳмад» каби достонлар бўлган.

3. Қўрғон достончилик мактаби. Бу мактабнинг сўнгги талантли вакиллари Эргаш Жуманбулбул ўғли ва Пўлкан шоирдир. Мазкур мактаб бахшилари ишқий-романик достонларни куйлаш билан машҳурдирлар.

4. Шаҳрисабз достончилик мактаби.

Абдулла Нурали ўғли бу мактабнинг атоқли вакилларида биридир. У XIX асрнинг йирик достончиси Ражаб шоирнинг шоғирди ҳисобланади. Ушбу мактаб вакиллари куйлайдиган достонларнинг куйлари ёқимли, шўх, қувнок ва кўтаринки руҳдадир.

5. Нарпай достончилик мактаби. Унинг атоқли вакиллари Исломо шоир Назир ўғли ва Нурмон Абдувой ўғлидир. Уларнинг репертуарида «Орзигул», «Соҳибқирон», «Кунтуғмиш» каби кўшлаб достонлар бўлиб, достонларнинг халқчилик асослари кенгрок ишланган, аксарият ҳолларда маиший-ахлоқий мавзу биринчи планда берилди.

6. Шеробод достончилик мактаби. Бу мактаб ўз атрофига Сурхондарё, Қашқадарё ва Жанубий Тожикистондаги ўзбек бахшиларини бирлаштиради. Мардонақул Авлиёқул ўғли, Умир Сафар ўғли, Аҳмад бахши, Нормурод бахши ва бошқалар мазкур мактабнинг атоқли намоёндалари бўлиб, бу бахшилар репертуаридаги достонларга разм солинса, уларда достончиликнинг нисбатан қўйи босқичларига, тафаккурнинг ибтидоий шаклларига дуч келинади. Шу сабабдан улар куйлайдиган «Олтин қовоқ», «Олланазар Олчинбек», «Малла савдогар» каби достонлар Ўзбекистоннинг бошқа бирор жойида учрамайди.

7. Ўзбек-ляқай достончилиги мактаби. Ушбу мактаб Жанубий Тожикистонда яшовчи ўзбек-ляқай бахшиларини ўз атрофига жамлайди. Ҳайбат Шамол ўғли, Қундуз Соқи каби бахшилар бу мактабнинг машҳур вакиллари. Уларнинг репертуаридан асосан «Гўрўғли» туркуми достонлари ўрин олган.

2. Хоразм достончилик анъаналари

Бу ерда куйланадиган достонлар ўзларининг мўъжазлиги, ихчамлаштирилганлиги билан ажралиб туради. (Қ. Хоразм достончилик анъаналари)

ДОСТОНЛАР ТАСНИФИ - Халқ достонлари минг йиллар давомида яратилиб, турли ижтимоий ва иқтисодий шароитларда куйланиб, авлоддан-авлодга ўтиб келганлиги сабабли ўз тараққиёти давомида турли ўзгаришларга учраган.

Жамиятнинг ривожланиши, инсон тафаккурининг такомилли, ёзма адабиётнинг муайян таъсири натижасида улар қарчибида ҳам сезиларли даражада эволюция юз берган, достонлар орасида дифференциация шаклланган. Шу сабабли уларни бир қанча турларга бўлиб ўрганишга тўғри келади. Шу пайтгача достонлар олимлар томонидан турлича тасниф этилган. В. М. Жирмунский ва Ҳ. Т. Зарифовлар достонларни қаҳрамонлик, жангнома, тарихий, романик ва китобий; М. Саидов қаҳрамонлик, соф муҳаббатни куйловчи, романик, жангнома ва тарихий; Б. Саримсоқов эса қаҳрамонлик, романик ва тархий каби таразда тасниф қиладилар. Бу учала тасниф орасида охиригиси бирмунча мукамалдир. Шу сабабли достонлар тарихийлик тамойиллари асосида куйидагича тасниф қилинади:

I. **Қаҳрамонлик** достонлари. («Алпомиш»)

II. **Романик** достонлар:

1) **Жангнома** достонлар. («Юсуф ва Аҳмад»)

2) **Қаҳрамонлик-романик** достонлар.
(«Гўрўгли», «Рустам»)

3) **Ишқий - романик** достонлар.

(«Равшан», «Ошиқ Ғариб»)

4) **Маиший-романик** достонлар. («Орзигул»)

5) **Китобий** достонлар. («Фарҳод ва Ширин»)

III. **Тарихий** достонлар.

1) **Тарихий-қаҳрамонлик** достонлари. («Ойсулув»)

2) **Тарихий- фантастик** достонлар. («Тулумбий»)

3) **Тарихий-конкрет** достонлар. («Маматқарим полвон»)

4) **Тарихий-автобиографик** достонлар. («Таржимаи ҳол»)

ДУМ – Афғон фольклоридagi кўшиқ жанрининг ижросиси.

ДЕВ – Фольклор асарларида учрайдиган мифологик образ.

ДЎМБИРА – Бахшиларнинг достон куйлашда ишлатадиган торли мусика асбоби. Танбора – танбур атамасидан келиб чиққан.

ЖИРМУНСКИЙ В.М. – (1891-1971) Туркий халқлар фольклорининг йирик тадқиқодчиси. Унинг «Узбекский народный героический эпос» (1947), «Тюркский героический эпос» (1974), «Сравнительное литературоведение» (1979), «Некоторые итоги изучения героического эпоса народов Средней Азии» (1958) каби китобларида туркий халқлар эпоси, шёр тузилиши масалалари кенг ва атрафлича таҳлил этилган.

ЖОНЛАНТИРИШ – Бу усулда жонсиз нарсалар жонли қиёфага яритилади ва шёрдаги тасвир кучайтирилади, воқеалар ҳаракатга келтирилади:

Қошинг шамшири етгач бир нафасда,

Совутни йиртйован қалқона чопди.

Сенинг киприкларингнинг юз ўқи бор,

Анинг ҳар қайсиси бир ёна чопди.

(«Хўлола пари ва Ғариб» достонидан) Alisher Novoiy

13/33
2186

ЖУМАБОЙ ХУДОЙБЕРГАНОВ (Сакрак бахши) - Жумабой бахши 1909 йилда Гурлан туманининг Вазир қишлоғида туғилган. Отаси кураш тушувчи полвонлардан бўлиб, ўғлини ўзи билан тўй-сайилларга бирга олиб борган. Бу тўйлардаги бахшиларнинг чиқишлари Жумабойда ёшлигиданок, дostonчиликка ҳавас уйғотади.

У манғитлик машҳур дostonчи Аҳмад бахшига, кейинчалик Хўжэз бахшига шогирд тушади. Жумабой бахши «Гўрўғли» туркуми дostonларидан йиғирмага яқинини тўла билган. Бундан ташқари, «Юсуф ва Аҳмад», «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам», «Юсуф ва Зулайҳо» каби дostonларни ҳам маҳорат билан куйлаган. У дoston куйлаганда воқсалар оқимига шундай киришиб кетганки, баъзан ўрнидан туриб, баъзан дугорни таққа ерга қўйиб, қўлини паҳса қилиб, асар қаҳрамонлари фаолиятини ҳаракат билан кўшиб ҳикоя қилган. Мусиқа ритмига ҳамоҳанг равишда тебраниб дугорни усталик билан чалган. Ана шу ҳаракатларига кўра уни «сакрак» бахши деб юритишган. У дилкаш, шўх, юморга мойил киши бўлган. Жумабой бахши Хоразм бахши - шоирларининг 1983 йилги вилоят танловида биринчи ўринни олган. 1985 йилда бўлиб ўтган Республикамиз бахши-шоирларининг VI кўрик танловида эса III даражали диплом билан тақдирланган. «Гўрўғли туркумининг жуда кўп шохобчалари унинг ижросида ёзиб олинган. Бахши 1985 йил октябрь ойида вафот этган.

ЖУХО – Форс латифаларининг бош қаҳрамони.

ЗЕВС – Қадимги Юнон мифологиясидаги барча худоларнинг бошқарувчиси. Рим мифологиясида Юпитер тарзида қайд қилинади.

ЎРАМОЗОН – Диний-тақвимий болалар кўшиғи бўлиб, ҳайитлар арафасида болалар томонидан ижро этилади.

ИВАН ДУРАК – Рус фольклоридagi латифалар (анекдот)ларнинг бош қаҳрамони.

ИДИОМА - Фольклор асарларида учрайдиган образли турғун ифодалар. Бу ифодаларни бошқа тилга таржима қилиш қийин.

Масалан:

Бу дардлар ёмон дард бўлди,

Тортганим оҳу сард бўлди,

Йўлида кўзим тўрт бўлди,

На бўлди, ёрим келмади.

ИЖОДИЙ МЕТОД - Маълум бир тарихий даврда ўз мафкураси ва тажрибаси билан бир-бирига яқин турган бир неча ёзувчилар ижодида мавзу, гоя, бадиий тасвир усулларининг ўзаро яқин бўлиши адабий йўналишни келтириб чиқаради. Адабий йўналиш маълум бир даврда пайдо бўлиб, маълум даврдан кейин йўқолиши мумкин.

Адабий йўналишнинг торроқ гушунчаси адабий оқим бўлиб, у умумадабий доирада ҳаракат қила олмайди. Бирор давр адабиётида бир неча адабий оқим бўлиши мумкин.

Тасаввуф (Сўфийлик).

Тасаввуф таълимоти мусулмон мамлакатлари ижтимоий тараққиётининг хусусиятлари билан боғлиқ равишда VIII асрда арабларда вужудга келган. Мазкур таълимотнинг асосий объекти инсон ва унинг худога муносабатидир.

Тасаввуф тариқатларида (уюшма, сулук) пир ва шоғирдлик муносабатлари асосий ўрин эгаллайди. Тасаввуфда руҳий камолотга эришишнинг асосий йўллари 4 босқичдан иборатдир:

1. **Шариат**-шариатнинг барча талабларига бўйсуниш лозим.

2. **Тариқат**-муридлар ўз пирларига итоат этишлари, ўз шахсий истакларидан воз кечишлари шарт.

3. **Маърифат** - коинотнинг бирлиги худога мужассам бўлиши, яхшилик ва ёмонликнинг нисбийлигини ақл билан эмас, қалб билан англаш.

4. **Ҳақиқат** - шахс сифатида тугаб худога етишиш, унга сингиб кетиб, адабийликка эришиш.

Тасаввуф таълимоти Шарқнинг олим ва шоирларига ўз прогрессив ғояларини тарғиб қилишда асосий восита сифатида хизмат қилган. Жумладан, А. Навоий ижодида ҳам унинг кучли таъсири бор. Шунингдек, халқ эпик ижодиётида ҳам тасаввуф ғоялари ўзини намоян қилиб туради.

Натурализм (лот. табиат) оқими XIX асрнинг 70-йилларида пайдо бўлди. У бадий асарга инсон ҳақида маълумот берувчи ҳужжат сифатида қарайди. Ҳаётий материални айнан тасвирлашга аҳамият беради.

Футуризм (лот. келажак) XX аср бошларида пайдо бўлди. Футуризм маданий меросни инкор этади. Футуристлар бадий асар учун қандайдир бошқача бир тил кашф этига интиладилар. Улар сўзлашув тилини бадий адабиёт учун яроқсиз ҳисоблашади.

Адабий йўналиш ва оқимлардан фарқли ўларок ижодий метод бошқачароқ хусусият касб этади. Ижодий метод ижодкорнинг воқеликка муносабати, ўзи танлаган ҳаётий воқеликни ақс эттирувчи бадий воситаларни қўллашдаги асосий ижодий тамойилларидан иборатдир. Бошқачароқ айтганда, ижодий метод борлиқ ҳодисаларини танлаш, умумлаштириш ва баҳолаш принциpidир.

Қадим замонлардан бошлаб, бадий тафаккурда икки хил тасвир йўналиши мавжуд: баъзи ёзувчилар ижодида ҳаётни муаллифнинг орзусига яқинлаштириб тасвирлаш устуи бўлса, айрим ёзувчилар ҳаётни «аслида қандай бўлса шундай» тасвирлашга ҳаракат қилганлар. Буларнинг биринчиси «Романтик тафаккур», иккинчиси «Реалистик тафаккур» типидеб юритилади.

XX асрнинг 30-йилларидан бошлаб, метод атамаси фанга кириб келди. Илгари «метод» ўрнида «услуг» тушунчаси ишлатилар эди. Маълумки, ижодий методнинг ҳар бир ёзувчи асарида амалга оширилиши натижасида ёзувчи услуги майдонга келади.

Жаҳон адабиётида воқеликни қайта яратишнинг тарихи ўзига ҳослигига қараб, классицизм, романтизм ва реализм ижодий методлари тан олинган. Айниқса, романтизм ва реализм жаҳон адабиётида кенг тарқалган.

ИНЦЕСТ – Инсоният ҳаётининг ибтидоий давридаги ўзаро яқин қариндошларнинг никоҳга киришиши (масалан, ақанинг сингалга уйланиши) билан боғлиқ ҳодиса. Бу ҳодиса билан боғлиқ мотивлар эртақ жанрда кўпроқ намоян бўлади.

КЛАССИЦИЗМ - (лот. намунавий) - XVII асрда Францияда шаклланиб, Пьер Корнели, Мольер, Жан Расин каби ёзувчилар асарларида

ўз ифодасини топди. Адабиётшунос ва ёзувчи Н. Буало классицизмнинг асосий тамойилларини баён этган «Поэтик санъат» китобини ёзди.

Аслида классицизм реалистик тафаккурнинг бир қўринишидир. Унда образларнинг ички дунёсини чуқур очишга қаратилади. Ўз навбатида асарларнинг сюжети ва тили соддадир.

Антик дунё санъати ва бадиий адабиётининг энг яхши томонларини ўзлаштириб олган классицизм методи жаҳон адабиётида ижобий роль ўйнайди. Аммо унинг догмага айланган ожиз томонлари адабиёт тараққиётига тўсқинлик ҳам қилади. Масалан, бу метод ҳаётни борича эмас, балки «тозалаб» маълум ижтимоий-эстетик талаблар қолиғига солиб тасвирлашни талаб этади. Асарларда «уч бирлик» (ҳаракат, жой, вақт) бўлишини талаб этади. Ҳатто П. Корнелъ ҳам бу уч бирликни бузганини «Сид» асарида эътироф этади.

Шунигиндек, классицизмда драма энг олий жанр, комедия энг паст жанр сифатида қаралади. Бу ҳолатлар романтизм ва реализм методлари томонидан рад этилди.

РОМАНТИЗМ - Романтизм ижодий метод сифатида XVIII аср охири ва XIX аср бошларида Европа ва Америкада пайдо бўлган бўлса-да, унинг асоси антик адабиётга бориб такалади. Эсхилнинг «Прометей», Софоклнинг «Шоҳ Эдип» фожалари, Ўрта аср Шарқ адабиётида яратилган асарлар романтик руҳ билан сугорилгандир.

Романтик тафаккур тишининг қуйидаги хусусиятлари мавжуд:

1. Ороу қилинган воқелик тасвирига мурожаат этиш;
2. Ижодкор замондош ёки ўзига яқин воқеликни тасвирлаганда ижобий қаҳрамонларни, хусусан аёллар образларини идеаллаштириш;
3. Ўтмиш афсоналарига кўпроқ мурожаат этиш, ғайритабиий ҳодисаларга аҳамият бериш;
4. Асарда кечаяётган воқеларни бошқа мамлакатларга, бошқа тарихий даврларга кўчириш;
5. Образлар ҳаётидаги энг изтиробли, энг гўзал ҳолатларни тасвирлаш ва уларнинг руҳий дунёсини очиб беришга эътибор қаратиш.

Романтизм методи ушбу хусусиятларга асосланса-да, унинг таркибида соф реалистик хусусиятлар ҳам кўзга ташланади.

РЕАЛИЗМ - «Реализм» атамаси дастлаб XIX асрда Францияда қўлланила бошлади. Ҳаққонийлик ва бадиий таъсирчанлик реализмнинг муҳим хусусиятидир.

Етук реалистик асар ўз даврининг кучли зиддиятларини характерлар кураши орқали очиб бериши билан ажралиб туради. Шуни ҳам айтиш жоизки, ҳаётни тасвирлашга интилиш инсон ҳаётининг ибтидосидан бери мавжуд. Буни оғзаки ижоднинг айрим намуналари ҳам тасдиқлайди. Шу сабабли бу метод ибтидоий реализм, уйғониш даври реализми, маърифатпарварлик реализми каби босқичларга бўлинади.

Сўнги даврларда эса реализмнинг танқидий реализм, социалистик реализм, неореализм, магик реализм, сюрреализм (фр.ўта, юксак) каби турлари пайдо бўлди.

Танқидий реализмда чуқур аналитик тасвир мавжуд. Бирок унда иложсизлик, идеалнинг йўқлиги асосий чекланганлик бўлиб ҳисобланади.

20-аср бошларида пайдо бўлган социалистик реализмда эса, реализм мафкуравийлаштирилди, тор партиявий мақсадлар ифодасига айлангандир.

Ҳозирги реализм эса борлиқни бадиий ўзлаштириш ва ҳаққоний тасвирлашнинг янги-янги восита ҳамда усуллари билан бойиб бормоқда.

ИСЛОМ НАЗАР ҲҒЛИ – (1874-1953) Ислом шоир кўшлаб гермалар, кўшиқлар ижод қилган. Кўрган ва Шаҳрисабз достончилиқ мактаблари билан алоқада бўлган. Ундан «Орзигул», «Соҳибқирон», «Эрали ва Шерали», «Зулфизар билан Авазхон», «Гулихиромон», «Кунтуғмиш» каби достонлар ёзиб олинган. Унинг репертуаридан кўпроқ маиший мавзудаги достонлар ўрин олган.

ИНВЕРСИЯ – Шеъринг нутқда сўзларнинг грамматика қоидаларига номувофиқ тартибда жойлашуви:

Зиндонда ётган жон ёрим,

Келди, Гуржистонли келди.

Эмди йўқ сабру қарорим,

Келди, Гуржистонли келди.

(«Маликаи Завриё» достонидан)

ИНФОРА – Шеъринг нутқдаги такрорга асосланган бўлиб, такрорланадиган сўз мисра ўртасида келади.

Тилларингда бордур ҳақнинг саноси,

Саройингнинг бордур олтин миноси,

Кўлларингнинг бордур яшил сўнаси,

Кўшк устинда шугун даврон сурали.

(«Мискин ва Гулқанд» достонидан)

ИМПРОВИЗАЦИЯ – Бадеҳағўйлик, чечанлик. Фольклор асарларини тайёргарликсиз оғзаки тўқиш ва ижро қилиш жараёни.

ЙИРЧИ – Татар ва бошқирд халқларидаги кўшиқчининг номи. Жирчи.

ЙОРЕЛЧИ – Қалмиқ халқи орасида бахши маъносида ишлатиладиган атама.

КАМИНА – Туркман фольклоридagi латифаларнинг бош қаҳрамони.

КОБЗАРЬ – Украин халқи орасида кўшиқчи маъносида ишлатиладиган атама.

КОМПАРАТИВИЗМ – Фольклор асарларини тарихий-киёсий ўрганиш методи. Бу метод турли халқлар фольклор ва адабиётини асарлар сюжети ҳамда образларининг ўзаро ўхшашлиги, бир-бирига кўчиб ўтиши уларнинг тарихий ривожланиш йўлларини ўрганади. Бадиий ижодни тарихий-киёсий ўрганиш методининг асосий камчилиги унинг миллийликни инкор қилиши ҳамда доимий кўчиб юрувчи сайёр сюжетлар назариясини кўллаб-қувватлашидир.

КОНТАМИНАЦИЯ – Фольклорда битта асарнинг айрим узгаришлар билан янги вариант касб этишидир. Бу ҳолат халқ кўшиқларида кўпроқ намоён бўлади. Масалан:

Қизил гулнинг исидурман,

Ёқангнинг кундузидурман,

Раҳминг келсин, жоним оға,

Онамнинг ёлғизидурман.

Иккинчи вариант:

Қизил тулнинг исидурман,
Ёқангнинг қундузидурман,
Тақдиримни сенга қўшдим,
Кўксинини юлдузидурман.

КОШҒАРИЙ – Тилшунос олим, 1029-1038 йиллар орасида Кошғарда туғилган бўлиб, қорахонийлар сулоласига мансуб. Тўлиқ исми Ибн Хусайн Ибн Муҳаммад Кошғарийдир. Унинг «Девону луготит турк» асарида кўплаб мақоллар, ҳикматли сўзлар, қўшиқлар, эпик асарлардан парчалар келтирилган. Бу асарни ўзбек олими С.Муталлибов араб тилидан ўзбекчага таржима қилган. 1960-1963 йилларда китобнинг 3 томлиги нашр этилган. Тилшунос олимнинг «Турк тили синтакси асослари» номли китоби ҳам бўлиб, у ҳозиргача топилмаган.

ЛАТИФА - Арабча «латиф» ва «лутф» сўзлари негизида пайдо бўлган «латифа» атамаси ўзбек фольклорида юмор ва сатирага асосланган машхур, оммавий жанрни англатади. Уларда сўзлар ўйини, киноя асосий ўринини эгаллайди. Латифада бирор ҳаётий воқеа ҳикоя қилингани учун у эпик жанрга мансубдир. Хар бир халқда ўз латифасининг қаҳрамони бор. Масалан, русларда Иван Дурак, қозокларда Алдар Кўса, қорақалпоқларда Ўмирбек лаққи, туркманларда Камина каби.

Ўзбекларда эса Насридин афанди латифаларнинг қаҳрамонидир. Афанди сўзи аслида юнонча «афендус»дан олинган булиб, жаноб маъносини билдиради.

Кўп ҳолларда латифаларда бевосита афанди номи кенг ишлатилади. Насридинни тарихий шахс сифатида қайд қилувчи манбалар ҳам мавжуд. Унинг Туркистонда мазори борлиги ҳам маълум. Бухорода эса унга ҳайкал ҳам ўрнатилган. Бироқ у латифаларда бадий образ сифатида намоён бўлади.

ЛЕВИРАТ – Ўтмишда эри вафот этган аёлни эрининг унисига хотинликка бериш одати.

ЛИТОТА - Тафрит. Бирор воқеа-ҳодисани кичрайтириб тасвирлаш. Масалан:

Ёрим улли, ман ёримнан киччимап,
Ёрим кесган тирноғининг учимап.

(Халқ қўшиқларидан)

ЛОФЛАР - Ушбу жанр моҳиятан латифага жуда яқин турдир. Бироқ, уларда кучли муболағаларнинг ишлатилиши ва диалог асосига қурилиши лотларни латифалардан ажратиб туради.

Латифаларда оммавийлик кучли бўлса, лотлар аксарият профессионал ижрочилар томонидан айтилиб, асосан аскиячи ва қизиқчилар репертуарида кўзга ташланади.

Лотларнинг мумтоз намуналари ҳозиргача сақланиб қолмаган. Шу сабабли лотлар ҳақида чуқур илмий хулосалар айтиш қийин.

Шоир ва адабиётшунос Ғ. Ғулом 1939 йилда Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси қурултойида қилган маърузасида фольклор асарлари ҳақида гапириб, лот жанридан битта мисол келтиради: «Кўчада икки бола кимнинг отаси новча эканлиги масаласида баҳслашиб қолишади:

- Менинг отамнинг бўйи шундай узун эканки, у осмону фалакдаги юлдузларга қўл узатса стар экан.

- Э, қойил, шунда унинг бошига бирор нарсалар тегиб ўтар эканми?

- Ҳа, албатта.

- Ўша менинг отамнинг шамолда тебраниб турган пешни бўлади...»

Ушбу лофга ўхшаган, ўз сюжетида қандайдир сирни яширган, кугилмаган хулоса чиқадиған лофлар ҳозирда деярлик йўқ. Лекин шунга қарамасдан, ўзбек халқи бисотида бўлган лофларнинг ўзи ҳам ушбу жанрнинг тарихий илдиэлари ҳақида муайян тасаввур бера олади.

МАЙОРАТ – Оилада ота-онадан қолган мероснинг катта ўғилга ўтиши билан боғлиқ тизим.

МАНАС – Қирғиз халқ эпосининг номи.

МАРОСИМ ФОЛЬКЛОРИ - Халқ ҳаётида қадимий анъаналар билан боғлиқ бўлган турли маросимлар катта ўрин тутати. Ҳар қандай маросим сўз санъати иштирокисиз амалга оширилмайти. Чунки, қадимдан бошлаб инсонлар сўз сеҳрига катта эътибор билан қараганлар. Ҳар қандай маросим ҳаёт тақозоси билан майдонга келади. Уз навбатида бу маросимлар ўз мазмунига мос ҳолда Фольклор асарларини юзага келтиради.

Профессор Б. Саримсоқов маросим Фольклорини учга – *мавсумий* маросимлар; *оилавий-маиший* маросимлар; сўз *сеҳрига асосланган* маросимларга бўлади.

1. Мавсумий маросимлар - Мавсумий маросимлар йил фасллари билан боғланиб кетади. Чунки йилнинг ҳар бир фасли меҳнат тақсимоти билан даҳлдор бўлган юмушларга алоқадордир. Баҳор фаслида «Шох мойлар» – ҳўкиларни ер ҳайдашга чиқариш билан боғлиқдир. Хоразмда эса қовун экиш маросими ўтказилиб, дала бошида қовун сўйилиб, ўша қовун тухумидан экиш бошланади. Уша маросимларда: «Йилимиз баракали келсин, қовун мўл бўлсин, таъми ширин бўлсин, тўйларда, зиёфатларда сўйиниш насиб қилсин» каби истақлар айтилади.

Наврўз байрамида эса 21 мартдан бошлаб бир ой сайллар ўтказилган, сумалак пиширилган, Хоразмда «кўк барак», «кўк гўмма» каби таомлар тайёрланган. Уша жараёнда кўплаб яхши тилақлар айтилган, кўшиқлар қуйланган.

Б. Саримсоқовнинг тадқиқотига кўра, ёзги ва кузги маросимлар бўйича асосан шамол чақириниш ва уни тўхтатиш ҳамда ёмғир чақириниш маросимларига алоқадор одатлар сақланиб қолган. Қадимги анимистик тасаввурларга кўра инсонлар шамолга жонли мавжудот сифатида қараганлар ҳамда унинг куч-қудратига ишонганлар. Шу тарика «Чой момо» – «Шамол момо» маросими юзага келган. Унда гуруҳ-гуруҳ бўлишиб, асосан хотин-қизлар кўшиқ қуйлашиб, ёзда шамол тўхтатиш, кузда шамол чақириниш билан алоқадор кўшиқларни қуйлашган.

Шамол чақиринишда эса шамол ҳомийси Ҳайдарга (аслида Али) мурожаат қилиб кўшиқ айтилган.

Ўзбекларда ёмғир чақириниш билан боғлиқ маросимлар ва унда ижро этиладиган кўшиқлар ҳам бўлиб, унинг биринчиси яда (жада) тоши орқали

ёмғир чақиришдир. Жада - «жоду» сўзи билан алоқадор бўлиб, бу маросимда жада бошига дам солиб, уни сувга ташлаганлар ва осмондан ёмғир кутганлар.

Ушбу маросимнинг иккинчи тури «Суст хотин»дир. Б.Саримсоқовнинг таъкидлашича, Суст хотин шахсияти тарихан «Авесто»даги сув тангриси Тиштирийнинг халқ орасидаги ўзгача номланишидан иборат:

Шуни таъкидлаш зарурки, ушбу маросимлар ва улар билан алоқадор фольклор асарлари Хоразм воҳасида йўқ. Бунинг сабаби шуки, Хоразм тоғсиз текисликда жойлашганлиги сабабли шамол ҳамиша метёрида бўлиб туради. Бундан ташқари, бу ерда шамол тегирмонлари ҳам йўқ. Ёмғир чақириш маросимининг бу ерда йўқлигига асосий сабаб воҳада деҳқончиликнинг суғориш асосига қурилганлигидир.

2. Оилавий-маиший маросимлар - Киш фаслида ўзбекларда яс-юсун маросими ўтказилган. Б. Саримсоқовнинг ёзишича, «Яс» сўзининг маъноси ноаниқ, «юсун» сўзи мўғулча бўлиб, қонда, урф-одат маъносини беради. Бизнинг тахминимизча, «яс» сўзи «маърака» маъносини берса керак. Чунки, бу сўз Хоразмда бирор бир маросимга оид ташкил этилган маъракани билдиради.

Яс-юсун маросими кишининг узоқ тунларида ташкил этиладиган гап-гаштак ва ундаги бўзахўрлик билан алоқадордир. Ушбу маросимни бир гуруҳ кишилар маблағ тўплаб ташкил этишган ёки уни бир кишининг ўзи ташкил этган. Бу маросимда ижро этиладиган кўшиқларни бўза қувовчи қосагул ижро этган.

Ушбу маросим Хоразмда бўлмаса-да, бу ерда шунга ўхшаш гап-гаштак ўрнида зиёфат ташкил этилади. Унда ҳам турли суҳбатлар, кўнгил очар ўйинлар, хусусан, «Пачиз» ўйини ўйналган. Бирок, бўза ичиш ва қосагул томонидан шеър айтиш одати унда сақланмаган.

Оилавий-маиший маросимлар фольклори доирасида ҳам кўплаб кўшиқлар, айтимлар учрайдики, маросим кўшиқлари ҳақида сўз юритганимизда биз бу тўғрида ҳам маълумот бериб ўтдик,

3. Сўз сеҳрига асосланган маросимлар - Ушбу типдаги фольклор асарлари асосан *афсун-дуо*, *бадик* ва *кинна* тарзида оммалашган.

Инсон касалга чалинганда унинг сабабини тушунмасдан, аксарият ҳолларда уни мифологик тасаввурлар тарзида қабул қилишган. Шу сабабли касалликларни даволашда магик-шаманистик усуллар қўлланилган.

«Афсун» сўзи арабча «сеҳр-жоду» маъносини англатади. Ундан турли хасталикларни даволашда фойдаланилган. Рухий хасталикларни даволашда ҳам турли афсуллар, дуолар ўқилган. Буни Хоразмда пўрхонлар (парихон) амалга оширган:

Сумён пари суниб кел,
Ола пари англаб кел,
Қора пари қараб кел,
Сори пари сайраб кел,
Чинор пари чидаб кел,
Ола бош пари олиб кел.

Думли душдан барингиз
Билмаганини бишиб кел,
Билганларни сўйлаб кел.
Тавба астағфурулло,
Баракалла шоввозим,
Сендан мадад тилайман.

Ўзбеклар орасида «Бадик» жанри кенг тарқалган. У «баз» сўзидан олинган бўлиб, «титрамок» маъносига эга. Бадик кўшиклари баданга тошма касалликлари чиққанда айтилади.

Кўч-кўч бадик, ойларга кўч,
Ой остида ўтирган бойларга кўч,

Албатта бадик айтилганда бадикхон етти дона тол новдаси билан бемор терисини секин-секин уриб туради. Бадикдаги «Кўч» сўзи ёмон рухларни ҳайдаш учун айтилади.

Хоразмда бадиклар сақланиб қолмаган. Кексаларнинг гувоҳлик беришича, илгари иситма (безгак) касаллиги билан оғриганлар кўп бўлган. Уларни ёниб турган гулхан атрофидан айлангириб, турли айтимларни айтишган. Ҳа айтимлар бадикка яқин бир жанр бўлса эҳтимол. Бирок, бу айтимлар сақланиб қолмаган, мазкур маросимлар эса ҳозирда унутилган.

Кинна – бу атама «кин» сўзидан келиб чиққан бўлиб, суқ, ҳасад каби маъноларни билдиради. Ушбу маросимда айтиладиган айтимлар ҳам касалликни қувишда ишлатилади. Аждодларимиз тасаввурича, кинна бахил кишилар кўздан киради. Хоразмда ҳам «кўздан сақласин», «кўз теги» иборалари кўп ишлатилади.

Кинначилар пирларга мурожаат қилган ҳолда кинна қувишга киришадилар.

Булардан ташқари, ҳар бир кинначи турли дуо ва айтимларни ҳам ўқишади. Қўлларида пиёла, хивич, пат каби нарсаларни ҳам ишлатишади.

Хоразмда кинначилар оловдан, исирикдан, патдан, товукнинг қонидан фойдаланишади.

Ушбу маросимлар халқнинг узоқ тарихи билан боғлиқ бўлиб, яқинларгача яшаб келишди. Уларнинг айримлари ҳозирда ҳам бор.

Ўзбек фольклоршунослигида маросим фольклори жанрлари тўла тадқиқ этилгани йўқ.

Ушбу кўшиқлар ва айтимларнинг барчаси инсон руҳига сўз сеҳри орқали таъсир қилишга қаратилгандир.

МАРОСИМ ҚЎШИҚЛАРИ - Қўшиқларнинг ушбу соҳаси халқ орасидаги маросимлар билан боғлиқ ҳолда бир қанча турларга бўлинади. Уларнинг биринчиси мавсумий маросимлар бўлса, иккинчиси оммавий-маиший маросимлардир. Уларнинг ҳар иккаласи билан алоқадор кўшаб кўшиқлар мавжуд.

Мавсумий маросимларга оид кўшиқлар- Ушбу типга кирувчи кўшиқлар йилнинг тўрт фасли билан алоқадор хилма-хил маросимлар билан боғлиқ ҳолда ижро этилади. Уларнинг энг қадимги намуналари «Девону луғатит турк» асаридан берилган. Халқимиз орасида баҳор ва ёз фасллари билан боғлиқ кўлаб маросимлар ўтказилган. Бирок, уларнинг

кўплари ҳозирда унутилиб кетган. Масалан, Хоразмда «Меҳржон», «Олма отиш», «Қизил гул» каби байрамлар бўлган. «Меҳржон» ёзда, «Қизил гул» баҳорда, «Олма отиш» рамазоннинг иккинчи кунда ҳар йили байрам қилинган. Бироқ, ушбу байрамларда ижро этиладиган кўшиқлар ёзиб олинмаган. Байрамлар эса ҳозирда унутилиб кетган. Фақат «Наврўз» байрами ва унда ижро этиладиган айрим кўшиқлар бизгача стиб келган.

Ўз навбатида қиш фасли билан алоқадор кўшиқлар ҳам мавжуд:

Умуман олганда, барча фасллар ва улар билан боғлиқ турли байрамларда ижро этиладиган кўшиқлар халқимизнинг маънавий бисотида жуда кўп. Чунки, инсон қадимдан бошлаб табиат билан боғлиқ ҳолда яшаб келган ва ҳар бир фасл унинг учун ўзига хос қийинчиликлар билан бирга бахт-омад ва севинч ҳам олиб келган. Ушбу ҳолатлар кўшиқларда ўз ифодасини топган.

Оялавий-маиший маросим кўшиқлари - Мазкур типга кирувчи кўшиқларнинг аксарияти тўй маросимлари билан алоқадордир. Улар «Ёр-ёр», «Келин салом» тарзида кўпроқ тарқалган.

Ёр-ёрлар асосан байт шаклида бўлиб, улардаги мисраларнинг охирида «ёр-ёр» сўзи радиф сифатида такрорланади:

Мазкур кўшиқ қиз чиқаетганида ижро этилса, «Келин салом»лар қиз тушганида айтилади:

«Келин салом»лар асосан учликлардан иборат бўлиб, учинчи мисра турли исм ва лақаблар билан тўлдирилиб, «салом» эса такрорланиб боради. Ундаги мисралар ҳазил-мутойибага бой бўлиб, тўйни янада шўх-шодонликка буркайди.

Йиғи кўшиқлари - Ушбу кўшиқлар азаларда айтилиб, баъзан «Марсия», Хоразмда «Айтимчилик» деб ҳам номланади. Улар бирор киши вафот қилганида йиғи билан бирга айтилади:

Инсон шодланса ҳам, қийналса ҳам кўшиққа мурожаат этади. Кўшиқ инсонга худди алла каби таъсир қилади. Кўнглига тасалли беради, инсонни алқайди. Шодлиги ва қайғусини бошқалар билан баҳам кўришга ёрдам беради.

МАТРИАРХАТ – Инсониятнинг синфий жамиятгача бўлган даврида оила, ҳўжалик ва ижтимоий ҳаётда она ролнинг устунлиги билан характерланадиган тизим.

МАҚОЛЛАР ВА МАТАЛЛАР- Дунёда мақол жанрига эга бўлмаган халқ йўқ. Шу сабабли мақоллар халқаро жанр ҳисобланади. «Мақол» атамаси арабча «қавлун» феълидан олинган бўлиб, айтмоқ, сўзламоқ маъноларини англатади.

Мақоллар меҳнат, турмуш ва улар билан боғлиқ бўлган тажрибалар асосида юзга келади. Шу сабабли уларнинг мавзу доираси ниҳоятда ранг-барангдир. Шу нуқтаи назардан қараганда уларни тасниф қилиш ҳам мураккабдир.

Ҳозирги фольклоршуносликда қуйидаги таснифлар мавжуд:

Алифавит қатори, мавзу жиҳатидан тасниф, поэтик тасниф, тарихий тасниф, тузилишига кўра тасниф.

Хуллас, мақоллар кўп жиҳатлари билан кўшиқларга ўхшаб келсалар-да, ўзининг мазмуни ва юзаси, баъзан тузилиши жиҳатидан улардан фарқ ҳам қилади.

Мақол билан ёнма-ён «матал» атамаси ҳам кўп ишлатилади.

Фольклоршунослик илмида мақол ва матал атамалари иккита жанрни ифодаласа-да, улар амалий қўлланганда бир-биридан деярли фарқланмайди. Чунки, улар аксарият ҳолларда оғзаки нутқда истифода этилгани учун нутқ соҳиби бу жанрларни унчалик фарқлаб ўтирмайди. Шу сабабми мазкур ҳолат мактаб ва олий ўқув юртиларида маълумот берилганда муайян қийинчиликларни туғдиради.

Маълумки, юқорида таъкидлаганимиздек, «мақол» атамаси арабча «қавлул» – «айтмоқ» сўзидан олинган. Матал эса, арабча «масал» – «намуна» сўзининг фонетик ўзгариши натижасида юзага келган атамасидир. Ҳар иккала атамани рус фольклоршунослигидаги ўхшаш жанрларга солиштирсак, мақол – пословица, матал – поговорка маъносига муқобил келади.

Ўзбек фольклоршунослиги бўйича дарсликда мақол ҳақида: «Мақол ҳамма вақт аниқ, тугал фикр аниқлотади. Бу фикр қатъий, лўнда ҳулоса сифатида ифодаланadi. Унинг асосида ибратомуз фикр ётади. Мақоллар ўз ва кўчма маъноларида қўллана олиш имкониятига эгадир» тарзида таъриф берилади.

Энди маталларга келсак, улар ҳақида кўпгина манбаларда бир-бирига яқин фикрлар учраса-да, айрим манбаларда ушбу фикрларга зид ҳулосалар ҳам келтирилади.

Фольклоршунос Б. Саримсоқовнинг таъкидлашича, «Матал нутқда кўрсатиш воситаси бўлса, мақол далиллаш, исботлаш воситаси сифатида қўлланилади».

Демак, мақоллар билан маталларни фарқлашда қуйидагиларга эътибор бериш зарур:

1. Мақоллар халқнинг доно тажрибалари асосида яратилиб, уларнинг негизида ҳар бир айтилмоқчи бўлган фикрга нисбатан ибратомуз фикр-ҳулоса ётади.

2. Мақоллар орасида фақат ўз маъносида ишлатилдиган ҳақий зарур фикрларни дидактик характерда, ҳулоса-ҳукм тарзида ифодалаш хусусияти мавжуд.

3. Мақолларнинг аксарият қисми ўзининг асл маъносида ёхуд мажозийлик билан боғлиқ кўчма маънода ҳам ишлатилади.

4. Маталлар эса, кўпроқ нутқ жараёнидаги ифодавийликни кучайтиришда ишлатилиб, уларда дидактик руҳ, қатъий ҳукм-ҳулоса бўлмайди.

5. Маталларнинг барчаси фақат кўчма маънода ишлатилгани учун, уларда тилга олинган фикрлар расал ҳаёт билан боғлиқ ўз маъноларига эга эмас.

6. Маталларда кўпроқ киноя, қочирик, кулгу мавжуд бўлиб, нутқ жараёнида ҳулоса тарзида берилмайди. Балки, улардаги ишора, шамага қараб тингловчининг ўзи ҳулосани чиқариб олади.

МИНОРАТ - Ойлада ота-онадан қолган мероснинг кичик ўғилга ўтиши билан боғлиқ тизим.

МИФЛАР - Инсон ҳамиша келажакка буюк ишонч руҳи билан яшаб келган. Мазкур ишонч идеал мифологик образларнинг пайдо бўлишига

олиб келган. Француз олими Левий Брюлнинг таъбирича, мифлар инсониятнинг манткий тафаккурғача бўлган дунё қарашини акс эттиради.

«Миф» юнон тилида - сўз, ривоят деган маъноларни англатади. Қадимги мифларнинг аксарияти бизга эрамыздан олдинги IX – XI асрларда Хоразмда яратилган «Авесто» - Зардуштийлик динининг муқаддас китоби орқали етиб келган. Ушбу китобда икки яратувчи куч ҳақида сўз юритилиб, яхшилик ва ёмонлик Ахурамазда ва Ахриман қиёфаси орқали намён бўлади. Ҳамиша яхшилик ва эзгулик ёмонлик ва ёвузлик устидан ғолиб келади. Шуниингдек, «Авесто»да табиатдаги ҳар бир тушунча маълум бир маъбуда номи билан боғланади. Митра – қуёш ва ёруғлик, Нохит (Анахита)– ободонлик ва фаровонлик, Хумо – бахт, толе ва давлат, Хубби - сув, Миррих – уруш ва ғалаба маъбудаси тарзида намён бўлади.

Эзгулик - Қаюмарс, Жамшид, Гершасп; ёвузлик – аждар, дев, ялмоғиз, жин каби мифологик образлар орқали ифода этилган. Албатта, бу образлар «Авесто» яратилмасдан анча илгари турли шаклларда халқ орасида мавжуд бўлган.

МИФОЛОГИК МАКТАБ - Бу мактаб тарафдорлари халқ ижодининг қадимий илдизлари мифологияга ва динга бориб тақалади, деб ҳисоблайдилар. Мазкур мактаб XIX асрнинг I ярмида Германияда юзга келиб, унга ака-ука Гриммлар асос солишган. Улар Ҳинд-Европа мифологияси қадимий бир илдизга бориб тақалади, деган ғоянинг тарафдорларидир. Кейинчалик бу мактабнинг ғояларини Россияда Ф. Буслаев, А. Афанасьев, О. Миллер ва А. Потебнялар ривожлантирдилар. Мифология мактаби вақшларининг ишларида ўтмишнинг идеаллаштирилиши, халқ ижодиётининг негизини мифология ва динга боғлашлари нотўғри бўлса-да, уларнинг ташаббуси билан кўплаб халқ ижоди асарлари тўпланди, қиёсий ўрганилди ва чоп этилди.

МЕТАФОРА – Ушбу лексик восита предметлар ўртасидаги ўхшашликка асосланган поэтик кўчимдир. Масалан, «Шаҳриёр» дostonида; «Ляъл билан Ёқупти қўшдилар» иборасида ошиқ ва маъшука метафора орқали ифодаланган.

МЕТОНИМИЯ - Кўчимларнинг асосий турларидан бўлиб, қайта номлаш деган маънони беради.

Биза лашкар келур Румдин, йирокдин,
Шаҳри Ҳирот дерлар Шому Ирокдин,
Қирқ саркарда келур қирғиз, қозокдин,
Рўзгорин бошина зиндон этарман.

(«Маликаи Завриё» дostonидан)

Бу мисраларда қирғиз ва қозок сўзлари жой, манзил маъносини англатади.

МУБОЛАҒА- араб тилида бирор ишга қаттиқ қирашиш деган маънони англатади. Муболаға фақат шахсларга сифатларини бўрттириш учун хизмат қилган, айни замонда тасвир объекти бўлган турли воқеа-ҳодиса ҳамда бошқа мавжудотларнинг хусусиятларини хоҳ ижобий, хоҳ салбий тарзда ошириб кўрсатиш учун ҳам ишлатилади. Муболаға халқ оғзаки ижодида жуда кенг қўлланилади. Масалан, «Эдго» дostonида девнинг муболағали тасвири куйидагича берилади. «тоғнинг бир баланд сридин: ўтди, кўрса майдонда бир махлуқ ётибди: бўйи юз газ, бағри-

зийнаси эллик газ, тамоми бадани оқ тук кўқарган, кўрган одамнинг юраги пор-пора бўлур...» Бундай тасвирлар халқ кўшиқларида ҳам учрайди:

Йўл юрганда йўл дарпанар бодина,

Олармикан, олмасмикан ёдина...

МУЛЛА БЕКЖОН - XX аср бошларида Хоразмда фольклор асарларини тўплаш, нашр қилиш, тадқиқот ишларини олиб бориш каби лавобли ишларни амалга оширган кишилардан бири Мулла Бекжон Раҳмон ўғлидир.

Ўзининг қисқа умри давомида Мулла Бекжон кўплаб ижодий ишларни амалга оширишга эришди. Фольклор асарларини тўплаш, нашр қилиш, тадқиқот ишларини олиб бориш жараёнида «Оталар сўзи», «Халқ адабиёти», «Хоразм мусиқий тарихчаси». Педагогика соҳасида «Катталар алифбоси», «Ўқшш китоби», «Педагогика бўйича қўлланмалар», илмунослик бўйича «Лотин ёзуви», «Ўзбек орфографияси ҳақида очерклар», тарих бўйича «Хоразм тарихи очерклари», адабиётшуносликка доир «Шеърлар югурми» каби кўплаб асарларни яратди. Матбаа соҳасида бошловчилик ишларини олиб бориб, Хоразмдаги дастлабки газета «Инқилоб кўши»нинг биринчи масъул муҳаррири сифатида фаолият кўрсатди.

Рус шарқшуносларидан А.Н.Самойлович билан ҳамкорлик қилиб, кўпгина фольклор асарлари ва ёзма адабиётга оид материалларни рус тилига таржима қилиниб, Санкт-Петербургда чоп этилишига эришди.

Мулла Бекжон 1887 йилда Хивада маърифатли оилада таваллуд топди. Унинг отаси Раҳмонберган маҳрам Хива хонлигида бош вазир лавозимида ишлаган ислохотчи давлат арбоби Исломуҳжанин иш юритувчиси бўлиб, Хивада қурилган шифохона, почта, телеграф, қатор мадрасаларни, минораларни барпо қилишда бош-қош бўлган. Ушбу оилادا вояга етган Бекжон ёшлигидан илму-маърифат ёғдусида камол топди, мактаб ва мадрасаларда таҳсил олди.

Унинг отаси Исломуҳжа ёрдамида ўғлини Истамбул семинариясига ўқишга юборди. 1913-1958-йилларда Мулла Бекжон у ерда диний ва ўқувий билимлар бўйича таҳсил олади.

1920 йилда Хива хонлиги тугатилгач, Хоразм республикаси ташкил этилиб, Мулла Бекжон илк бора халқ маорифи нозирини қилиб сайланади. Ўз навбатида у маданият нозирини сифатида ҳам фаолият кўрсатади. 1923 йилда Хоразмда биринчи мусиқа мактабини очилганда ташаббускорлик кўрсатади.

Унинг юксак хизматларидан бири, хонлик тугатилгач, талон-тарож бўлиши мумкин бўлган кўплаб миллий бойликларни йиғиб, Давлат музейини барпо этганлигидир.

Хоразм республикаси фаолият кўрсатиб турган 1920-1924 йилларда маълум муддат мамлакатнинг Москвадаги мухтор вакили сифатида ҳам иш олиб боради.

Унинг М.Девонзода билан ҳамкорликда ёзган «Хоразм мусиқа тарихчаси» китоби 1923 йилда Москвада нашр этилган.

1923 йилда Хивада унинг «Оталар сўзи» маколлар тўплами чоп этилди. У 1938 йилда фожиами ҳалок бўлди.

МУЛЛА ИСҲОҚ – 1836 йида Кўнғиротда туғилган. Бухоро мадрасаларидан бирида таҳсил олиб, ўша жараёнда Билоладин исмли қорақалпоқ йиғити билан дўстлашиб қолади.

Улар Бухородаги таҳсилни тугатгач, маслаҳатлашиб, билим олишни давом эттириш мақсадида қарвонларга қўшилиб, араб мамлакатларига йўл оладилар. Исҳоқ Шом (Сурия)да, Билоладин эса Истамбулда таҳсилни давом эттирадилар.

Тахминан уч йиллардан кейин Мулла Исҳоқ ўз элига қайтади. Хивадаги Муҳаммад Амин мадрасасида дарс беради. 1863 йилда Ҳ.Вамбери билан танишади ва у билан кўплаб фольклор материалларини тўплайди. Можор элига келгач, ўша ёзиб олинган «Юсуф-Аҳмад», «Гўрўғли», «Хурлико-Ҳамро» каби дostonларни немис тилига таржима қилишда Ҳ. Вамберига ёрдам беради.

Профессор Георгий Каранинг ёзишича, миллати немис бўлган венгер олими Йожер Буденц Мулла Исҳоқ билан мулоқотга киришиб, унга венгер тилини ўргатади. Ундан фольклорга оид кўплаб материаллар ёзиб олади.

1865 йилда Венгрия Фанлар академияси филология бўлимининг «Тилшунослик ахбороти» тўплами чоп этилиб, унда Й.Буденцнинг мақоласи босилади.

Й.Буденц мақоласида Мулла Исҳоқдан ёзиб олган 50 мақол ва топишмоқ, 13 эртақ ва ҳикоят (шулардан иккитаси Хива фольклори намунаси) ишлатган.

Мулла Исҳоқнинг «Тилшунослик ахбороти» тўпламида 44 та мақоли эълон қилинган. 6 та топишмоқ ҳам келтирилган.

Шундан кейин «Ҳикоятлар» сарлавҳаси остида 13 та латифа, эртақ, қисқа ҳикоялар берилган. Ҳозирги кунларда ҳам ўзбек фольклори ва шеваларини ўрганишда Мулла Исҳоқ тўплаган бу халқ оғзаки ижоди намуналарининг аҳамияти ниҳоят даражада каттадир.

Мулла Исҳоқ 7 тили билган. Туркий, форсий, арабий тиллардан ташқари юнон, испан, француз, можор тилларини ўрганган. Ўз навбатида яхшигина шоир ҳам бўлган.

Мулла Исҳоқ 1892 йил 22 майда вафот этган. Будапешт билан Балатон кўли ўртасидаги Веленсе (Velence) қабристонининг христианликдан бошқа диндагилар дафн этиладиган қисмида қабри бор.

МОТИВ – Лотин тилидан олинган бўлиб, ҳаракат деган маънога эга. Мотив сюжет силсиласини ташкил қилувчи бўлақлар бўлиб фольклорда, хусусан унинг эпик жанрларида сюжетнинг шаклланишида асосий ролни ўйнайди. Жумладан, эпик қаҳрамоннинг мўъжизавий туғилиши, эпик отга ва қуролга эга бўлиши, илк жасорати, уйланиши ва бошқа қатор мотивлар асар воқеаларининг ривожланишида муҳим омил бўлиб хизмат этади.

МУҚАДДИМА – Фольклор асарларига хос бўлган бошланма. Улар баъзан зачин номи билан ҳам юритилади. Эртақларда кўп ҳолларда «Бир бор экан, бир йўқ экан» тарзида, дostonларда асосан «Қадим замонда, Така-ёвмит элида, уч гумбаз тоғининг белинда» тарзида, қўлёзма дostonларида «Аmmo ровиёни ахбор, осори ширин гуфторлар сўз тайин қилурларким, Чин Мочин шаҳринда бир подшоҳ бор эрди.» каби шахлларда намoён бўлади.

МУҲАММАДҚУЛ ЖОНМУҒОД ЎҒЛИ ПЎЛКАН – (1874-1940)

Пўлкан шоир Кўрғон дostonчилик мактабининг етук вакили бўлиб, кўплаб термалар, тарихий кўшиқлар ижодкоридир. Унинг репертуарида 70 дан ошиқ дoston бўлган. Шоир тилидан «Далли», «Ойсулу», «Қиронхон», «Якка Аҳмад» каби кўплаб дostonлар ёзиб олинган.

НАҚЛ - Халқ наsrининг мажозга асосланган махсус жанри нақл деб юригилади. Уларда асосан ахлоқий-дидактик масалалар ёритилади. Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари орасида у «Зарбулмасал» номи билан ҳам юригилган. Унинг ёркин мисоли сифатида «Калила ва Димна»ни келтириш мумкин.

Ўзбек халқи орасида ҳам нақл жанри кенг тарқалган. Уларда воқеалар қисқа тарзда баён этилади ва албатта асар воқеаларидан ўгит, ибратли ғоя келиб чиқади. «Кабутар», «Йил номлари» каби нақлларни бунга мисол тариқасида келтириш мумкин.

Нақллар иккига – *соф* ва *синкретик* турларга бўлинади.

Соф нақллар асосан ҳаётний воқеалар асосида яратилади ва уларда аксарият яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги кураш тушунчалари умумлашмалар негизида ёригиб берилади. Масалан, «Одам одам билан тирик» нақлида якка-ёлғиз яшашнинг беъмаъни эканлиги исботлаб берилади.

Синкретик нақллардаги сюжетлар сал бўлса-да, мураккаброқ бўлиб, воқеалар кўпроқ анъанавий образлар орқали очиб берилади. Масалан, «Тўғривой – Эгривой», «Айёр – содда», «Яхшилик – ёмонлик» ва бошқалар. «Йил номлари» нақли бунга мисол бўла олади.

НОМА – Хат. Хоразм бахшилари куйга солиб айтиладиган кўшиқни нома деб юригишади.

НУҲ – Тўфон ҳақидаги мифологияда пайғамбар сифатида тилга олинандиган образ. Нуҳ ҳақидаги афсоналар Рабғўзийнинг «Қисса-си анбиё» асарида келтирилган. Умуман унинг ясаган қайиғи муқаддас ҳисоблагиб, ҳозиргача Хоразмда қайиқнинг олдини боши Нуҳ бошининг рамзи бўлиб ҳисобланади ва бу жойга ўтириш тақибланади.

ОБРАЗ – Қиёфа. Бадиий асарларда воқеаларни ҳаракатга келтирувчи тил ва характерлар образ орқали намоён бўлади.

ОДА – Ғарб мамлакатларида қасида, мадҳия ўрнида ишлатиландиган жанр.

ОЛОНҲО – Ёхут халқ қаҳрамонлик эпоси. Улар ёхут бахшилари – олонхаутлар томонида ижро этилади.

ОЛҚИШ ВА ҚАРҒИШЛАР - Инсонлар орасида мулоқот воситаси бўлган тил пайдо бўлгандан кейин одамлар сўзининг сеҳрли қудратига алоҳида эътибор билан қараганлар. Инсон руҳига таъсир қилишнинг муҳим воситаси сифатида тилдаги имкониятлардан фойдаланганлар. Шу тариқа сўзларни яхши ва ёмонга ажратганлар. Нағижда олқишлар ва қарғишлар юзага келган. Илк даврларда бу жанрлар махсус маросимлар жараёнида ижро этилган бўлса, кейинчалик улар оммавийлик касб этиб маросимлардан узоклашган.

Уларнинг айримларигина маросимлар билан алоқада бўлиб қолган.

А) Олқишлар

«Олқиш» сўзи алқамок, самимият билдирмок, шарафламок каби маъноларни англатиб, ушбу жанр ниҳоятда оммавийлик касб этади. Уларни шартли равишда икки турга бўлиш мумкин:

1. Кундалик маиший олқишлар.
2. Анъанавий маросимлар билан алоқадор олқишлар.

Кундалик маиший олқишлар инсон ҳаётининг ҳар дақиқасида учраб туради. «Ассалому алайкум» ибораси ва унга бўлган жавоб ҳам олқишнинг фаол бир кўринишидир. Бир киши бошқа бир уйга қадам ранжида қилганда ҳам ўтиргач, албатта «Омин, қадам етти, бало етмасин» олқишини айтиб, юзига фотиҳа тортади. Ушбу олқишлар учрашув олқишларига киради:

Таом ейишни бошлашдан олдин ёки таомдан кейин айтиладиган «Ёқимли иштаҳа», «Омин, ризқимиз мўл бўлсин, элимиз хотиржам бўлсин, ҳамиша тўй бўлсин, барча мурод-мақсадига етсин» каби олқишлар дастурхон олқишларига киради.

Бирор иморат солиш бошланганда ёки баҳорда иш бошланганда айтиладиган «Ҳормасинлар», «Ўнг бўлсинг» каби олқишлар ва уларга бериладиган жавоблар ҳам кундалик маиший олқишларнинг бир тури бўлиб ҳисобланади.

2. Анъанавий маросимлар таркибида айтиладиган олқишлар халқ орасида жуда кўп тарқалган.

Бу типдаги олқишлар тўйларда кўп айтилади. Масалан, фарзанд туғилиши муносабати билан ўтказиладиган тантаналарда: «Кўзингиз ойдин» – «Ойдинда бўлинг», «Узоғидан қувонтирсин» – «Айтганингиз келсин» каби олқишлар айтилади.

Бошқа – суннат, никоҳ тўйларида асосан «Тўйлар қутлуғ бўлсин» – «Биргаликда бўлсин», «Қўша қарисин, гужумдай соя берсин, ибирли-жибирли бўлсин», «Юлдузлари ярашсин», «Суннатига етирган, фарзига ҳам етирсин» каби олқишлар айтилади.

Бинобарин, олқишлар ҳаётнинг барча соҳаларида – йўлга отланиш олдиқин, янги кийим кийиш олдиқин, бирор уйга кўчиб кириш олдиқин яхши тилак сифатида айтилади.

Хоразмнинг куннинг турли пайтларида айтиладиган олқишлари ҳам бор. Масалан, кечқурун уйга меҳмон келса, «Кеч ёхтилик» деб киралар. Унга «Келган яхшилик» жавоби берилди. Олқиш эшитган киши руҳан бардам, кайфияти баланд бўлиб, ишда ҳамма вақт муваффақиятга эришади.

Б) Қарғишлар

Юқорида таъкидланганидек, инсонлар сўзни яхши ва ёмонга ажратиб улардан ўрни билан фойдаланганлар. Эзуликка олқиш айтилса, ёвузликка қарғиш айтилган.

Қарғиш – «Қир», «Қирмок» сўзидан олинган бўлиб, «Йўқотиш», «Тугатиш» маъноларини беради.

Қарғиш билан сўкишни албатта фарқлаш лозим. Сўкиш «сўк» ўзағидан олинган бўлиб, «йиртиш», «чок-чок» қилиб ташлаш маъносини беради ва кишини ҳақорат қилишни англатади.

Қарғиш эса кенг тушунча бўлиб, бирор кишига бахтсизлик тилашни, бевосита ёки билвосита киши руҳига ёмон таъсир қилишни билдиради.

Қарғишлар моҳиятига кўра уч турга бўлинади.

1. Мифологик қарғишлар. Бу типдаги қарғишлар мифологик образлар орқали юзага чиқади: «Алвастига см бўлгур», «Ажина қокқай», «Арвоҳ урсин» қабилар.

2. Табиат дунёсига алоқадор қарғишлар. Инсон табиат билан чамбарчас боғлиқлиги сабабли олқишда ҳам, қарғишда ҳам табиатга мурожаат этади. Масалан, «Юлдузинг ярашсин» олқиш бўлса, «Юлдузинг сунсин» қарғиш бўлади.

Қарғишларда ўсимлик дунёсига ҳам, ҳайвонот дунёсига ҳам мурожаат этилади. «Итдан қочиб, ййдаликка йўликқур» деган қарғишда буларнинг ҳар иккаласи ҳам мавжуд. Ит тишласа, жийдазор (ийдалик) нуқул тикандан иборат бўлганлиги учун инсонга итдан кўра кўпроқ озор тсказади.

3. Жонсиз нарсаларга оид қарғишлар. Халқ наздида энг муқаддас бўлиб ҳисобланган сут, нон каби нарсалар баъзан қарғишга объект қилиб олинади. «Нон урсин», «Сут кўр қилгур», «Тузим тутсин» каби.

Умуман олганда ҳаётда яхши кишилар билан бирга ёмон, ёвуз одамлар ҳам учрайди. Яхшиларга нисбатан олқишлар айтилса, ёвузларга қарғишлар орқали нафрат билдирилади.

ОПТИМИЗМ – Фольклор асарларидаги воқеаларнинг яхшилик, умидворлик билан якунланиши.

ОШИҚ ОЙДИН - Ҳомий сифатидаги афсонавий-тарихий шахслардан бири Ошиқ Ойдин бўлиб, унинг номи Хоразм дostonларида кўп тилга олинади. Дostonлардаги бу образ ошиқ-бахшиларнинг устоз-ҳомийси саз ва сўз санъатининг машҳур билимдони сифатида «Ошиқ» ва «Гўрўгли» туркуми дostonларида тез-тез кўзга ташланади. Бу образнинг прототиби аслида Ошиқиддин Шаҳобиддин исмли тарихий шахс бўлиб, Ошиқ Ойдин унинг тахаллусидир. Ошиқ Ойдиннинг туғилган йили маълум эмас. Унинг 1255 йилда вафот этганлиги ҳақида маълумотлар бор.

Ошиқ Ойдин мусулмон олами шеърятда ва мусиқа илмида билимдон устоз сифатида машҳур бўлиб, шеърларида сўфийликни тарғиб қилган, сўфийлик ҳақида илмий асарлар ҳам ёзган. 1863 йилда Хоразмга келган Ҳ.Вамбери «Чигатой тили дарслиги»да «Ошиқ Ойдин» номли дoston борлиги ҳақида маълумот беради. В.М.Жирмунский ва Ҳ.Зарифовлар бу дostonнинг «Ошиқ Ғариб» дostonининг бир варианты сифатида қайд қиладилар. «Ошиқ Ойдин» дostonи ҳозирда бахшилар ва халқлар репертуарида учрамайди.

ОҒЗАКИ ДРАМА - Оғзаки драма ёки халқ театри қадимдан давом этиб келаётган бўлиб, ўз ичига бир қанча жанрларни қамраб олади. Уларни масхарабозлар, кўғирчоқбозлар, аскиячилар ижро этишади.

Масхарабозлик - Ўзбек халқ театри уч аънагага – Бухоро, Хоразм ва Фарғона халқ театрига бўлинади. Улардаги ижро усуллари муайян алоҳидликларга эга бўлса-да, моҳият жиҳатидан бир нуқтага келиб биришади.

Бухорода шаҳар ва қишлоқ масхарабозлари алоҳида бўлиб, репертуарда ҳам бир-бирдан фарқ қилган. Улар ўзбек ва тожик тилларида спектакл қўйганлар. Бу театрда буффонида – кучли ҳазил-мутойибага асосий эътибор қаратилган, рақс ва мусиқа камроқ берилган.

Хоразм халқ театрида эса диалог билан бир қаторда куй, қўшиқ, рақс, пантомима ва имитация (муқаллид) асосий ўрин тутган.

Фаргона кизикчилари санъатида аския ва ҳақиқий сўз усталиги биринчи ўринда туради. Шу сабабли аския жанри ҳам асосан Фаргона водийсида ижро этилади.

Кўғирчоқбозлик - Оғзаки драма жанрининг яна бир жанри кўғирчоқбозликдир. Бу жанрнинг уч тури «Чодир жамол», «Чодир хаёл», «Фонус хаёл», номлари остида юритилган. Уларнинг биринчисида кўлга кийдирилган кўғирчоқлар ҳаракатлар қилишган. Иккинчисида кўғирчоқлар ишлар орқали жонлантирилган. Учинчисида эса фонус ёғдусида кўғирчоқ ва кўл бармоқлари билан шакллар соясини тушириш орқали томоша кўрсатилган. Бу соҳада Бухорода Дониёр бобо, Ражаб мешкоб, Тошкентда Турсунбой Абдужабборов, Самарқандда Маҳмуд меҳтар, Хоразмда Матёқуб дароқчи, Хайт кўғирчоқчи, Тўхтамурад Матёқубовлар машҳур бўлишган.

Н. А. Баскаковнинг маълумот беришича, XX аср бошларида Хоразмдаги кўғирчоқлар репертуарида қуйидаги пьесалар бўлган:

1. «Полвон Качал». Саккиз киши қатнашган. Маймуғчи билан морбоз ҳам иштирок этган.

2. «Йўлдош ясовул». 22 киши қатнашган. Ашула ва рақс ижро этилган.

3. «Шодди мурод». 10 киши қатнашган.

Кўғирчоқлар репертуарида асосан юмористик асарлар ўйналган. Хоразмдаги кўғирчоқбозлар эса кўпроқ ашула ва рақсга асосий эътибор беришганлар.

ПАЛЕОГРАФИЯ – Юнонча қадимги ёзув маъносини беради. Қадимда тошларга, териларга битилган ёзувларни ўқиш билан шуғулланадиган фан.

ПАРАЛЛЕЛИЗМ – Халқ ижодиётида, айниқса халқ кўшиқлари, достонларидаги шеърӣ парчаларда тилнинг синтактик ресурсларидан бўлган психологик параллелизмларга кўпроқ мурожаат этилади. Бу восита аксарият ҳолларда асар қаҳрамонининг кайфияти ёки тасвирланаётган вазиятнинг моҳияти билан боғлиқ ҳолда юзага келади. Улар ўз характериға қараб бир қанча турларға бўлинади:

1. Ўхшаш ҳолатлар ва ҳодисаларни таққословчи тематик-психологик параллелизм:

Боғ ичинда чаман гуллар,
Сайрашур шайдо булбуллар,
Санамлар, сочи сунбуллар,
Хуснингга муҳтож эмасму? (М3-59)

2. Бир қанча мотивларни тенг ва ўхшаш синтактик бирликлар орқали ифодаловчи ритмик-синтактик параллелизмлар:

Канизлар борганда салом айласун,
Яхши тиллар билан калом айласун,
Қўл қовшириб адаб-икром айласун,
Бир тавсифи Нўширавона мангзар.

(«Маликаи Завриё» достонидан.)

3. Айрим бўлақлар ёки морфемаларнинг мослашуви асосида юзага келувчи лексик-морфологик параллелизмлар:

Биринг чаман, биринг гулзор,

Биринг сўна, биринг паррор,
Кайсинга меҳмон бўлайин?

(«Маликаи Завриё» достонидан.)

4. Гаплар ёки айрим бўлақларнинг бир хил оҳангда талаффуз
тилиши натижасида пайдо бўлгувчи интонацион параллелизмлар:

Тушиб эрдим элдин жудо,
Лочин каби кўлдин жудо,
Булбул каби гулдин жудо
Яна гулконима галдим. («Шаҳриёр» достонидан.)

Ёхуд:

Биринг болсан, биринг шарбат,
Биринг нозик, биринг нузмат,
Биринг баланд, биринг рифъат,
Кайсинга меҳмон бўлайин? («Маликаи Завриё» достонидан.)

ПАРАФРАЗА – Нарса ва ҳодисаларни ўз номи билан эмас, балки
ас. ирий усул билан муайян матн, вазиятдаги характерли белги, хусусият
орқали ифодалайдиган услубий восита. Масалан,

Шоҳларнинг сарвари, ошиқлар пири,
Бўлди зулфиқори етти қат ери,
Ўлдирди аждарни, йўқлади шерри,
Ўз-ўзин бозорда сотандан мадад.

Ушбу мисралардаги «Шоҳларнинг сарвари» ифодаси Алини,
«Зулфиқор» унинг қилчи ҳақидаги тасвирий ифодадир.

ПАРИ – Фольклор асарларида учрайдиган мифологик образ. Улар
асосан аёл қиёфасида фаолият кўрсатиб, кўпроқ гўзаллик тимсоли
сифатида намоён бўлади. Фольклорда уларнинг эркак қиёфасида
учрайдиганлари ҳам мавжуд.

ПАРТОГЕНЕЗ – Эпик қаҳрамоннинг мўъжизавий туғилиши билан
боғлиқ тушунча. «Хирмон дали» достонида унинг онаси хурмо мевасини
егандан кейин ўша мева таъсирида ҳомиладор бўлади.

ПАТРИАРХАТ – Ибтидоий тузумнинг муайян бир даври бўлиб,
ойлада ота ролининг устуңлиги билан характерланади. Бу тизим
чорвачилик ва деҳқончиликнинг ривожланиши, синфий табақаланишнинг
ҳамда давлатнинг пайдо бўлиши даврига тўғри келади.

ПЕЙЗАЖ – Бадиий асарларда табиат манзаралари тасвири. Бу
усул фольклор асарларида ҳам кўплаб учрайди. Масалан, «Ошиқ Ғариб ва
Шоҳсанам» достонидаги ушбу шърий парчада унинг ёрқин намунаси
берилган.

Жўрбози қўймишлар боғдин қироға,
Баҳор элчилари тушмиш ораға,
Сумбуллар сочилимиш тоғдин қиёға,
Кел, Сапамжон, боғ сайрина борали.

Сановбар бош чўзмиш кўкка бўйини,
Сумбула олмашидир мушкнинг ўйини,
Гул излармиш булбул қилса ўйини,
Кел, Санамжон, боғ сайрина борали.

Наргис кўзин очиб бормиш жаҳона,
Ўтлар тушди бўйла зоғи-зоғона.
Навбат йўқдур бугун боди ҳаҷона.
Кел, Санамжон, боғ сайрина борали.

Малаклар кўйибдур бошина лола,
Соқийлар кўлида майли пиёла,
Булбуллар ҳамиша гунчага вола,
Кел, Санамжон, боғ сайрина борали.

ПЕРСОНАЖ – Лотинча одам деган маънони беради. Фольклор асарларида ижобий ва салбий образлар қаторида айрим лавҳаларда кўриниб кетадиган шахслар умумлаштирган ҳолда персонаж деб юритилади.

ПОРТРЕТ – Французча сурат деган маънога эга. Бадий асарларидаги образ киёфасининг тасвири. Фольклорда эпик қаҳрамон киёфаси муболағали тасвир асосида тавдалантирилади:

«Эрса, Ҳамронинг қора кўзига кулар юзига, ширин сўзига, қалам қошига, инжу тишига, pista даҳанига, тилла суви билан қумуш суви берилган қокилига Саёдхоннинг кўзи тушуб, беҳуш бўлиб йиқилди. Бир соатдин сўнг ҳушига келиб ҳайрон бўлиб турди. Ҳамро ҳам кўрдик, тилло тахтнинг устида шох сифатли бир қиз турибди. Юзи тарлон боқишли, ошиқлар жонин ёқишли. Саёдхонни кўргач ошиқ Ҳамро масту беихтиёр бўлиб қолди». («Саёд ва Ҳамро» достонидан)

ПРОТОТИП – Юнонча дастлабки шахс деган маънога эга. Бадий асардаги образларнинг ҳаётдаги тип. Фольклор асарларида ҳам прототип мавжуд. Таджикотларда таъжидланишича, Алпомиш, Гўрўғли, Манас каби образларнинг ҳам ҳаётий асослари бор.

ПЎРХОН – Бу атама аслида «парихон» сўзидан олинган бўлиб, парилардан мадад сўраб касалларни даволайдиган шахсни билдиради. Улар уриб чалинадиган асбоб жўрлигида махсус айтимларга мурожаат қилишади:

Сумён пари суниб кел,
Ола пари англаб кел,
Қора пари қараб кел,
Сори пари сайраб кел.
Чинор пари чидаб кел,
Ола бош пари олиб кел.
Думли душдан барингиз
Билмаганини библиб кел,
Билганларни сўйлаб кел.
Тавба астағфурулло,
Барақалла шоввозим,
Сендан мадад тилайман.

РАДИФ – Арабча такрорлаш деган маънони беради. Радиф қофиядан кейин айнан такрорланувчи сўзлар бўлиб, шеърга оҳангдорлик бағишлайди. Бу весита халқ достонларида ҳам мавжуд.

Булбули вачорасан, гул ишқида фарёд қил,
Ошиқи саргашта бўлсанг, уйқуни барбод қил,

Тинмайин шому саҳарлар дод ила бедод қил,
Бир иморат сан қилиб ишқ уйини бунёд қил,
Жон мулломо, шул замон Ғарибжонни озод қил.

РАМЗ – Рамз (Символ) юнонча «ташқи кўриниш», «белги» маъносини англатади.

Поэтик рамзда предмет билан маъно ўртасидаги ички, мантикий алоқанинг, ўхшашликнинг бўлиши шарт. Поэтик рамз инсоннинг руҳий ҳолатини табиат предметлари воситасида бадиий ифодалаш усулидир. Қуйидаги мисолда «Булбул», «Гул» ошиқ ва маъшуқа рамзини англатади.

Булбул эрдим, айро тушдим гулимдин,
Айроликни баттар билдим ўлимдин.
Кўрким кўпдир сен чиқарсан алимдин,
Бор, Ҳамроҳим, соғ бор, омон келгайсан.

РЕПЕРТУАР – Бахши, халфа, умуман фольклор асрларини бадиладиган ижодкорларнинг ижрочилик доирасида ишлатиладиган асарлар мажмуи.

РЕФРЕН – Нақарот. Бу усул ҳар банддан кейин айнан такрорланиб, шеърга оҳангдорлик бағишлайди. Рефренлар халқ қўшиқларида кўпроқ учрайди.

Эшикнинг олтидан бир бола ўтар,
Унинг ишқи менинг ишқимдан баттар,
Унинг ишқи мени қаландар этар,
Ёкма бола, ўз ёнганим оз эмас,

Куйдирмағил, куйган жойим оз эмас.

Бу қўшиқда кейинги икки мисра ҳар банддан кейин айнан такрорланади.

РИВОЯТЛАР – Ушбу атама араб тилига оид бўлиб, у ёки бу воқеа-ҳодиса ҳақида хабар бериш маъносига эга. Ривоятлар ҳам аслида афсоналарга яқин бўлиб, информатив вазифани ўтайди.

Улар ҳам тарихий воқеалар, географик жойлар, айрим шахслар ҳақида яратилади.

Ривоятлар мавзу жиҳатидан иккига – *тарихий* ва *топонимик* ривоятларга бўлинади.

Тарихий ривоятлар бирор шахс фаолияти ёки халқ қаҳрамонларга алоқадор воқеаларни акс эттирадилар.

Тўмарис, Широқ, А. Навоий, Бегруний, Машраб каби шахслар ҳақидаги ривоятлар бунга мисол бўла олади.

Топонимик ривоятлар бирор жой ёки объект номи билан боғланиб келади. Бирок, бу тилдаги ривоятлардан ҳақиқат изларини топиш анча мушкул. «Анда жон қолди», «Тўрабскхоним мақбараси» каби ривоятлар шулар жумласидандир.

РОМАНИК ДОСТОНЛАР – Ишқий-саргузашт достонларнинг умумлаштирувчи номи.

РУСТАМ – Руст сўзидан олинган бўлиб, қудратли деган маънони беради. Эпик идеалнинг рамзий ифодаси. «Шоҳнома»да Эрон Ҳимоячиси, туркий халқларда Афросиёб бобоси Тур авлодидан бўлиб, Туроннинг Ҳимоячиси сифатида тасвирланади. Халқ оғзаки ижодида «Рустам» туркуми достонлари ярилган.

САГА – Кельт (Ирланд) халқлари ижодидаги эпик асарлар номи.

САЖЪ - арабча сўз бўлиб, аслида хушовоз қушларнинг жўровоз сайрашини ишлатади. Сажъ муайян асардаги мазмунни ёрқин ифодалабгина қолмай, баъзи нозик сўз ўйинлари, ифоданинг оҳангдорлигини ҳам татминлайди. Сажъ кофия билан ўхшаш келади, лекин ўзаро фарқларга ҳам эга. Кофия мисранинг маълум бир жойида келади. Сажъ эса мисранинг истаган бир жойида келавериши мумкин. Сажъ атамаси форсий адабиётшуносликда XI асрда яшаган Умар Ар-Родуёнининг «Таржимон ул балоға» асарида, туркий адабиётда М.Кошғарийнинг «Девон ул луғатит турк» китобида ишлатилган. Сажълар эртақлар, дostonларда кўплаб ишлатилади ва матнга жило беради: «Бор экану йўқ экан, оч экану тўқ экан, бўри баковул экан, тулки ясовул экан, қарга қакимчи экан, чумчуқ чакимчи экан.» Сажънинг турли шакллари дostonларда ҳам мавжуд: «Ҳамронинг қора кўзига, кулар юзига, ширин сўзига, қалам қошига, ижу тишига, писта даҳанига, тилла суви билан, кумуш суви берилган қокилига, Саёдхоннинг кўзи тушиб, беҳуш бўлиб йиқилди.» («Саёд ва Ҳамро» дostonидан); «Алқисса, мухтасар, бош оғриги дардисар, тева бўйни дуз кесар, йигит бўйни қиз кесар...» («Эдиго» дostonидан).

САИДОВ МУҲАММАДНОДИР – (1929-1998) Фольклоршунос олим. «Ўзбек дostonчилигида бадний маҳорат масалалари» (1969), «Маликаи айёр» дostonи» (1960) каби асарларида ўзбек эпосшунослигига катта ҳисса қўшди. «Тоҳир ва Зухра», «Суманбар», «Зевархон», «Варқа билан Гулшоҳ», «Вомиқ ва Узро» каби дostonларни нашрга тайёрлади. Фольклоршуносликнинг турли соҳалари бўйича чуқур илмий-тадқиқот ишларини амалга оширди.

САМОЙЛОВИЧ А.Н. – (1880-1938) Туркий халқлар фольклорининг йирик тадқиқотчиси. У ўзбек тили, адабиёти, тарихи, этнографияси ва фольклорига оид кўздан ошиқ асар ёзган. 1908 йилда Хивага келган ва воҳанинг турли жойларидан кўшиқлар, эртақлар ёзиб олган ва уларни Санкт-Петербургда рус ва туркийда чоп қилдирган. У Хоразмда бўлганида Суяв бахши билан учрашиб, XIX аср Хоразм бахшилари ҳақида маълумот олиб, уларни ўз асарларида эълон қилган. «Хоразмнома» кўшиғи, «Аннамурад бува» эртаги ва кўплаб афсоналар ҳозиргача ўз қимматини йўқотган эмас. У Хивадан кетгандан кейин Мулла Бекжон ва Табибийлар билан алоқа боғлаб, турли адабий материалларни олиб турган ва уларни чоп қилдирган.

САТИРА – Куйдириш деган маънони билдиради. Жиддий, аччиқ кулги кўзгайдиган тасвир сатирик ифодани англатади.

СИНЕКДОХА - бир предмет номининг бошқа бир предметга қисм билан бутун муносабати асосида кўчиши синекдохани ташкил қилади. Бу ҳолат метонимиянинг бир кўриниши бўлиб, синекдохада микдор белгиси асосий хусусият бўлиб ҳисобланади.

Ҳийла билан оғам бошин олибсан,

Бу бошимга қора қунлар солибсан,

Мандин кўркмай сан шаҳарга кирибсан,

Золим хунхор, не деб оғам ўлдирдинг?

Бу мисралардаги «Бош» сўзининг биринчиси мантда дeв маъносини, иккинчиси инсон маъносини англатади.

СИНКРЕТИЗМ – Бирлашган, қўшилган маъносига эга. Фольклор асарлари, хусусан халқ қўшиқларида ижро матн, мусиқа ва рақс орқали намоён бўлади. Ушбу ҳодиса фольклор асарларининг энг қадимги синкретик хусусиятини билдиради.

СЕМУРҒ - Семурғ образи девлар, парилар ва аждарҳолар билан бир қаторда эроний ва туркий халқларнинг барча соҳрли эртақлари, соҳрли-саргузашт дostonларида иштирок этади.

Х.Г.Кўрўғлининг таъкидлашича, Семурғ ҳомий куш бўлиб, Рустамнинг отасини, онасини ўлимдан сақлаб қолади.

Хоразм дostonларининг айримларида бу образга дуч келинади. «Кумри билан Тўти» дostonида у Кумрини Зарнигор қалъасида яшовчи Тўтининг маконига бир зумда элтиб кўяди.

«Гул-Санобар» дostonида эса Санобарни 40 кунда Шабистон мамлакатига етказилади. Кўринадик, Семурғ дostonларда қаҳрамонларни керак манзилга етказувчи ҳомий сифатида намоён бўлади.

В.Я.Пропиннинг ёзишича, аввало қушлар халқ наздида муқаддас жонзотдир. Ибтидоий инсон киши ўлгандан кейин унинг руҳи осмонга ўчади ва қушлардан биттасининг танасига кириб кетади, деб ўйлашган. Қолаверса, эртақ қаҳрамонлари дастлабки даврда қушларга миниб, манзилга етганлар. Махсус ҳомий хайвонларга миниб манзилга етиш эса кейинги даврларда пайдо бўлган.

Демак, эртақ ва дostonларда ҳомий сифатида иштирок этувчи Семурғ қанотли отлар образининг пайдо бўлишидан олдинги мифологик ҳомий жонзот бўлиб ҳисобланади.

СОРОРАТ – Хотини ўлган эрнинг қайнсинглисига уйланиши билан боғлиқ анъана.

СОҚИ – Тожикистондаги ўзбек-лақай бахшилари исмига қўшиб айтиладиган атама.

СТЕРЕОТИП – Шериятда фақат қофия талаби билан қўйилган сайёр сўз ва сўз бирикмалари бўлиб, дostonларда кўп ишлатилади:

Жиғолибек овуш-овуш,
Кулиб-ўйнаб, меҳмон совуш,

Гўрўгли дер омон-омон,
Соғинчимни айлай баён.

(«Гўрўгли» дostonидан)

СТРОФИКА – Шер тузилиши. Юнонча мисралар гуруҳининг айлиниши маъносига эга. Туркий халқлар шерияти бўғинлар сонига асосланган силлабик тизимга киради. Ўзбек халқ ижодида силлабик шерият асосан 5,7,8,9,11,14,15,16 бўғинли мисралардан ташкил топади. Шер ритимга асосланиб, бўғин, турок, вазн, мисра, қофия ва банд каби компонентлардан иборат. Шунингдек, халқ шериятида аруз вазнига алоқадор шакллар ҳам учрайди.

СЮЖЕТ - Сюжет атамаси французча бўлиб, «предмет» маъносига эга, яъни асарда баён этилаётган нарсадир. Унинг таркиби қуйидагилардан иборат :

1. Экспозиция (лот. тушунириш);

2. Тугун;
3. Воқеа ривожи;
4. Кульминация (лот. «чўққи»);
5. Ечим.

(Баъзиларида муқаддима ва хотима ҳам бўлиши мумкин.) Сюжет асарда қўлланишига қараб бир қанча турларга бўлинади. Фольклор асарларида ҳам сюжет ёзма адабиётдаги каби хусусиятга эга.

ТАЖНИС-(туюқ) оғзаки ва ёзма адабиётимизда кўп қўлланидиган бадиий санъатлардан бири. Бу санъат шаклдош, бироқ бошқа-бошқа маъноларни ифодаловчи сўзлар қўллаш ва шу орқали нозик сўз ўйинларини ишлатишга имкон беради. Бу санъатнинг гўзал наъмунаси «Саёд ва Ҳамро» достонида учрайди:

Ман севмишам париларнинг бирисин,
 Бири «лом»дир, бири «жим»дир, бири «син»,
 Бири овдир, бири овчи, бири син,
 Бири ов қонлидир, ёр олмасина.

ТОЛСТОВ С.П. – (1907-1976) Ўйрик тарихчи ва этнограф олим. У «Древний Хорезм», «По следам древнехорезмийской цивилизации», «По древним дельтам Окса и Яксарта» каби асарларида кўлаб тарихий ривоятлар ва афсоналардан фойдаланган. Айниқса, кўхна Хоразм қалъалари билан боғлиқ ривоят ва афсоналар эътиборга лойиқдир. 1937-1945-1969 йилларда Хоразм археология-этнография экспедициясини бошқариб, бу жараёнда воҳанинг этник тузилиши, фольклори, мусикаси соҳалари бўйича бой ва ранг-баранг материаллар тўплади ва уларни эълон қилди.

ТОПИШМОҚЛАР – Топишмоқлар ҳам мақоллар каби дунёдаги барча халқларда мавжуд бўлиб, оммавий жанр ҳисобланади. Топишмоқларнинг негизида асосан қиёслаш, солиштириш хусусияти ётади. Уларнинг шакли шеърый ёки насрий бўлиши мумкин. Топишмоқларнинг мақоллардан фарқи шуки, мақолларда асосан ҳукм биринчи ўринда туради. Мақол бирор киши томонидан айтилади, уни эшитган киши мақол гоёсидан ибрат олади. Ушанг фаолияти жараёнида фойдаланади. Топишмоқ эса уни эшитувчига айтилади ва жавоб қўтилади.

Шуниси ҳам борки, айрим топишмоқлар ҳар икки жанрга ҳам тааллуқли бўлиб қолади:

«Ҳаммага тўн тикаман, ўзим яланғоч» ибораси топишмоқ нуқтаи назаридан итга, киноявийлиги, қочиримга эга бўлиши билан мақол, тўғриси матадир. Бироқ, бундай ўхшашликлар улчалик кўп эмас.

Топишмоқлар Ўзбекистоннинг турли жойларида жумбоқ, топмача, чўпчак, ушук каби номларда юритилади.

Топишмоқларда муайян бир нарса-ҳайвон, парранда, ўсимлик, иш қуроли ёки табиат ҳодисалари ҳақида сўз юритилади.

Топишмоқлар маданий ривожланишнинг қўйи ва ўрта босқичларида пайдо бўлган. Ўтмишда узоқ қиш кечаларида йиғилишиб топишмоқ айтиш расм бўлган. Бу жараёнда кишиларнинг зийраклиги, тафаккур қуввати намоён бўлган.

Топишмоқларни асосан қуйидагича тасниф қилиш мумкин:

Метафорик топишмоқлар, савол-жавоб тарзидаги топишмоқлар, санок сонлари билан алоқадор топишмоқлар, масала-топишмоқлар, эртак-топишмоқлар, ҳазил-топишмоқлар.

ТОТЕМИЗМ. Одамнинг бирор ҳайвон, ўсимлик ёки табиат ҳодисалари билан алоқаси борлиги ҳақидаги ишонч эътиқод тотемизм деб юритилади. Туркий халқларнинг қуёш, сув ва оловга, бўри от, илон, ит ва туғга сиғинишлари бунга мисол бўла олади. Бу ишончлар урф-одат ва иримлар тарзида ҳозир ҳам халқ орасида мавжуд.

Хоразмда оловни муқаддас билиш, сувга туপুরмаслик, туғмаган хотинларни туянинг остидан ўтказиш, отнинг туёғидан парча олиб, тумор қилиб тақиш каби одатлар ҳозирда ҳам кўплаб учрайдики, бу ҳодисалар тотемизмнинг ҳозирдаги кўринишларидир.

Албатта, ушбу эътиқодлар ўз-ўзидан пайдо бўлмасдан, инсон ҳаётидаги турмуш тирикчилиги билан узвий равишда боғлиқдир. Чунки, инсон ҳаётида сув, олов ёки уй ҳайвонларининг тугган муҳим аҳамияти ўз-ўзидан маълумдир.

ТУРКУМ – Фольклоршуносликда бир қаҳрамон ва унинг сулоласи, эпик фаолиятига бағишланган ёки муайян эпик жойлар билан алоқага эга бўлган дostonлар ёки қўшиқлар силсиласи туркум деб аталади. Масалан, «Гўрўғли», «Келиной» туркумлари.

ТУРСУН БАХШИ ЖУМАНИЁЗОВ - Турсунбой Жуманиёзов 1922 йилда Манғит туманига қарашли Бўйжиққўл қишлоғининг Қувсириқ овулида туғилади. Ўз қишлоғида тулиқсиз ўрта маълумот олади. Иш фаолиятини оддий колхозчиликдан бошлайди. Кейинчалик агрономлик қилади. Ўша йиллардаёқ у дostonчиликка, куй-қўшиққа ихлос қўйган ва бу йўлда эринмасдан машқ қила бошлайди. Бу борада унга устозлик қилган киши машҳур Аҳмад бахшининг шоғирди ва буламончиси Худойберган Ўтаганов бўлган. Унинг репертуарида «Аваз олиб қочган», «Араб танган», «Аваз уйланган», «Хурлиқо ва Ҳамро», «Бозиргон», «Хирмондали», «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам», «Араб танган» каби дostonлар бўлган. Шулардан «Аваз уйланган», «Араб танган», «Ошиқ Ғариб», «Хурлиқо-Ҳамро», «Хирмон дали» дostonлари 1980-1981 йилларда ёзиб олинган. Турсун бахши Шимолий Хоразм дostonчилигида ишлатиладиган куйларнинг номларини жуда яхши билган. Унинг берган маълумотига кўра илгари ушбу дostonчилик мактаби вакиллари репертуарида «Мингтуман», «Султон буванинг мърожи» деган куйлар бўлган. Мазкур куйларни ижро қила билладиган дostonчиларгина ҳақиқий бахши ҳисобланган.

ФАБУЛА – Бадиий асарда тасвирланган воқеа ва ҳодисаларнинг изчил баъни. Сюжет мажмуи.

ФИЛОЛОГИЯ – Латин тилидаги фило – севмоқ сўзи ўзагидан ясалган бўлиб, сўз санъатини, тил ва адабиёт соҳасидаги билимларни ўрганиш билан алоқадор фаннинг номини англатади.

ФОЗИЛ ЙЎЛДОШ ЎҒЛИ – (1872-1955) Булунгур дostonчилик мактабининг йирик вакили бўлган Фозил шоир қаҳрамонлик дostonларини куйлаш билан машҳурдир. Ундан «Алпомиш», «Ёдгор», «Юсуф билан Аҳмад», «Маликаи айёр», «Машриқо», «Зулфизар», «Балогардон», «Интизор», «Нурали», «Жаҳонгир», «Муродхон», «Рустам», «Ширин билан Шакар», «Раъно билан Сухангул», «Зсвархон» каби кўплаб дostonлар ёзиб

олинган. Шу билан бирга у кўпгина термалар, тарихий кўшиқлар ҳам ижод қилган.

ФОЛБИН – Ушбу атама фол кўрмоқ маъносини беради. улар ойна, тош каби воситалар орқали кишиларнинг тақдирини, толеъини аниқлаб беришни ўз зиммасига олишади. Бироқ уларнинг фаолиятида тасодифийлик устулик қилади.

ФОЛЬКЛОР – Халқ оғзаки поэтик ижоди ҳар бир миллатнинг асрлар давомида яратган маънавий меросининг асл дурдоналаридир. Кўп ҳолларда мазкур тушунча «халқ адабиёти», «оғзаки адабиёт», «Фольклор» тарзида ифодаланади. Фольклор 1846 йилда инглиз олими Уилям Томас томонидан киритилган атама бўлиб, «халқ донолиги» деган маънони билдиради.

Ушбу атама жаҳон бўйлаб тан олинган ва тарқалган. Бироқ, ушбу атаманинг маъно доираси турли мамлакатларда турличадир. Жумладан, Америка Қўшма Штатлари ва Англияда фольклор атамаси жуда кенг мазмунни ўзида мужассамлаштиради. Ушбу мамлакатларда фольклор атамаси доирасига поэзия, мусиқа, рақс, болалар ўйинлари, рассомлик, наққошлик, урф – одатлар, маросимлар ва бошқалар қиради. Бизда эса, «фольклор» атамаси «халқ донолиги» доирасига қирадиган «халқ хунарманчилиги», «халқ мусиқа санъати» ва бошқаларни эмас, балки сўз санъати билан боғлиқ ижодни ўзида мужассамлаштиради.

ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИК – Фольклор ҳақидаги фан фольклоршунослик деб юритилади.

Мазкур фан адабиётшунослик, тилшунослик, элшунослик, санъатшунослик, тарих ва бошқа ижтимоий фанлар билан мустаҳкам алоқадор ҳолда тадқиқот олиб боради. У халқ оғзаки поэтик ижоди асарларининг пайдо бўлиши ва тараққиёт босқичларини ёритиб беради.

Фольклоршунослик фани учта тармоқдан иборат:

1. Халқ ижоодиёти асарларини яқка тарзда ёхуд илмий экспедиция шаклларида ёзиб олиш.

2. Тўпланган фольклор намуналарини танлаб нашр қилиш.

3. Халқ ижоодиёти асарларини тадқиқ қилиш.

Ўзбек халқ поэтик ижодининг тарихи ниҳоятда қадимий бўлишига қарамадан, уни ўрганувчи фан – фольклоршуносликнинг шаклланиши анча кейинги даврларга тўғри келади.

Туркий халқлар Фольклори намуналарини ёзиб олиш М. Қошғарийнинг «Девону луғатит турк» асарида бошланади (XI аср).

Шуни таъкидлаш керакки, Маҳмуд Замахшарий ҳам фольклоршунослик билан шуғулланиб, кўплаб мақоллар, афсона ва ривоятлар тўплаганини ҳақида маълумотлар бор. Бироқ бу олимнинг фаолияти ҳозиргача тўла ўрганилмаган. Қадимги фольклорга оид турли афсона, ривоятлар айрим сайёҳларнинг эсдалик китоблари, тарихий манбаалар орқали ҳам етиб келган.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаш керакки, том маънодаги ўзбек фольклоршунослиги XIX асрнинг ўрталаридан бошланади. Бу даврда Марказий Осиёга Ғарб мамлакатларидан бир қанча сайёҳлар, шарқшунос олимлар турли сабабларга биноан кела бошладилар. Улар ўз саёҳатлари

давомиди маҳаллий халқнинг оғзаки ижоди билан ҳам қизиқиб, улардан айрим намуналарни тўплаб, турли нашрларда чоп эттирганлар.

XIX асрнинг ўрталарида Хоразм ва Бухорога саёҳат қилган Германиялик олим Херман Вамбери Хоразмдан «Юсуф ва Аҳмад» достонининг кўлёмасини, «Хурилик ва Ҳамро», «Гўрўгли» достонларидан айрим парчаларни олиб кетган. Шунингдек, бахшилар, қиссахоҳлар ижроси билан қизиққан, кўплаб мақолларни тўплаган. Мазкур материаллари 1867 йилда Лейпциг шаҳрида «Чингатай тили дарслиги» номи билан нашр қилинган. Ушбу китоб хрестоматия-мажмуа деб номланса-да, ундан фарқшунос олимнинг ўша даврдаги туркий халқлар фольклорига оид тадқиқотлари ҳам жой олган.

Марказий Осиё руслар томонидан истило қилингандан кейин, рус сайёҳлари ва шарқшуносларининг бу ўлкага бўлган қизиқишлари янада кўшди. Турли сабаблар билан Марказий Осиёга келган рус зиёлилари мазкур ўлкадаги халқлар фольклоридан намуналар ёзиб олдилар ҳамда уларни турли нашрлар орқали эълон қилдилар. Шулардан бири Н. П. Остроумов бўлиб, у мақол, матал, топшимоқ ва эртақларни тўплаш ва чоп этишга муайян даражада ўз хиссасини қўшди.

Шунингдек, А.Н.Самойлович 1908 йилда Хивага келиб, «Аннамурад тоғи», «Эрни эр қилган хотин» эртақларини, «Хоразмнома» кўшиғидан парчаларни ёзиб олиб, Санкт-Петербургда чоп эттиради.

А.Н.Самойлович тадқиқот ишлари билан ҳам шуғулланиб, «Гўрўгли» достонининг генезиси ҳақида муҳим материалларни эълон қилади.

XIX аср бошларидан бошлаб, айрим китоб шинаванчалари ташаббуси билан халқ достонларининг кўлёмза, кейинчалик тошбосма нусхалари ҳам пайдо бўла бошлади.

Ушбу кўлёмалар фольклоршунослик талабларига тўла жавоб беролмас-да, ўша даврда мавжуд бўлган айрим фольклор асарларининг янги асарларгача сақланиб қолишида ва уларнинг янгидан оғзаки репертуарга ўтишида муайян қимматга эга бўлди. XX асрнинг II чорагидан бошлаб, ўзбек миллий фольклоршунослиги шакллана бошлайди. Халқ ижодини тўплаш ва ўрганиш ишлари дастлаб Туркистон маориф комиссариати Давлат илмий кенгашининг Ўзбек билим ҳайъатида ташкиллаштирилади. Бу ишнинг илк бошловчиларидан бири Ғози Олим Ўнусов бўлиб, у 1922 йилдан бошлаб, халқ ижодиёти асарларини ёзиб олиш ва уларни тадқиқ қилиш ишларини йўлга қўйди. 1923 йилда Мулла Бекчон Раҳмон ўғли Хоразмдан тўпланган 564 та мақолни «Ўзбекча ашлар сўзи» номи остида чоп эттирди.

1925 йилда Элбек ва Фулом Зафарийлар томонидан «Ашуллар» маънаси эълон қилинди.

Шундан кейин, Ҳоди Зариф (1905 – 1972), Мансур Афзалов (1910 – 1973), Музайяна Алавица (1909 – 1988), Ж.Қобулниёзов (1919–1974) каби кўплаб фольклоршунослар етишиб чикди ва улар кўплаб халқ ижодиёти асарларини тўплаш ва тадқиқ қилиш ишларини амалга оширдилар.

XX асрнинг 60-йилларига келиб, фольклоршуносларнинг янги авлоди – М.Сайдов, Ҳ.Раззоқов, Т.Мирзасев, К.Имомов, Б.Саримсоқов, Ғ.Сафаров, М.Муродов, Ғ.Жалоловлар етишиб чикди.

Биринчи марта 1980 йилда Х. Раззоқов, Т. Мирзаев, О.Собиров, К.Имомовлар томонидан, иккинчи марта К.Имомов, Т.Мирзаев, Б.Саримсоқов, О.Сафаровлар томонидан «Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди» бўйича дарсликлар яратилди.

Ҳозирги кунда ўзбек фольклоршуносларининг сафи янада кенгайди. Улар томонидан ҳозирда «Халқ ижодиёти» рукни асосида 200 томлик фольклор асарлари нашрга тайёрланмоқда. Шу пайтгача «Халқ оғзаки ижоди» рукни остида 45 томлик фольклор асарларини чоп этиш ниҳоясига етай деб қолди.

Ўзбек халқ оғзаки ижодини тадқиқ қилиш соҳасида эпосшунослик бўйича Ҳ.Т.Заринов, М.С.Саидов, Т.Мирзаев, М.Муродов, С.Рўзимбосов, Ҳ.Абдуллаевларнинг; эртақлар бўйича М.Афзалов, К.Имомов, Ҳ.Жалолов, Ҳ.Эгамовларнинг; халқ кўшиқлари бўйича М. Алавия, А.Мусақуловларнинг; маросим фольклори бўйича Б.Саримсоқовнинг; болалар фольклори бўйича О.Сафаров, Ҳ.Жаҳонгировларнинг; латифа, топишмоқ ва мақоллар бўйича Ф.Йўлдошева, З.Ҳусайнова, Б.Соатовларнинг; халқ драмалари бўйича М. Қодировнинг; адабиёт ва фольклор алоқаси бўйича Н.Малласев, О. Собировларнинг ишлари эътиборга лойиқдир.

ФОЛЬКЛОР ВА АДАБИЁТ – Халқ оғзаки поэтик ижоди ўз моҳиятига кўра бадиий сўз санъатидир. Унинг барча жанрларида асосий ифода воситаси сифатида сўз роль ўйнайди. Фақат унинг айрим жанрларида, масалан, дostonларда мусиқавий ижронинг, кўшиқларда эса мусиқавий ижро билан биргаликда рақс санъатининг ролини ҳам мустасно қилиш мумкин эмас. Бинобарин, адабиёт ҳам сўз санъати ҳисобланади. Шундай экан, фольклор билан адабиёт ўртасида қандай фарқлар мавжуд, деган савол туғилади.

Фольклор адабиётдан ўзининг ижтимоий табиати, ҳаётий мазмуни, гоёвий моҳияти ва бадиий ўзига хослиги билан ажралиб туради. Фольклорнинг аксарият жанрларида санъатнинг қадимий синкретик хусусиятлари сақланган. Шунингдек, фольклордаги айрим жанрлар ёзма адабиётда бўлмаганлиги каби ёзма адабиётдаги баъзи бир жанрлар фольклор жанрлари орасида учрамайди. Ўз навбатида шуни ҳам таъкидлаш жоизки, фольклор асарларидаги образ яратиш усуллари ва бадиий ифода воситаларининг алоҳидалик хусусиятлари ҳам бу иккала сўз санъати бир – бирдан фарқлайди. Асрлар давомида ёзма адабиёт билан оғзаки адабиёт ўртасида бир – бирига ўзаро таъсир қилиш давом этиб келган. Мумтоз адабиётмизда ўз ижоди билан танилган буюк ёзувчилар ҳамisha фольклор асарларига мурожаат қилиб, улардаги образлар ва анъаналардан фойдаланиб, умрбоқий асарлар яратганлар.

ФОЛЬКЛОРГА ХОС ХУСУСИЯТЛАР – Коллективлик. Халқ оғзаки ижоди асарлари коллектив томонидан яратилади, коллектив ижросида оғиздан-оғизга ва авлоддан-авлодга ўтади. Аلبатта, ҳар қандай фольклор асари негизда индивидуал ижод ётади. Бирок, у оғзаки ижро этилганлиги сабабли оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга ўтар экан, турли вариантлар ҳосил қилиб, ўзининг дастлабки кифасини сезиларли даражада ўзгартиради ва халқ мулкига айланиб кетади. **Оғзакилик.** Халқ оғзаки ижоди оғзаки яратилади. Кейинги давларда фольклор асарлари ёзувга

кўчирилган бўлса-да, барибир оғзаки ижро унда асосий хусусият сифатида ўзини намоён қилиб туради. **Вариантглилик.** Ҳар қандай фольклор асарига оғзакилик ва коллективлик хусусияти сақланар экан, ижро жараёнида ўз-ўзидан бир асарнинг бир қанча вариантлари юзага келади. Шу сабабли фольклор асарларига баҳо берганда унинг энг муқаммал ижродаги варианты ташлаб олинади. **Ўзгарувчанлик.** Фольклор асарлари авлоддан авлодга ўтиши, бир ижтимоий тузумдан иккинчисига кўчиш натижасида ҳар бир даврнинг характер хусусиятига қараб турли ўзгаришларни бошидан кечиради. Бу ҳолат фақат асарларнинг лексикасидагина эмас, балки асар композициясида, эпизодларда, образларда ҳам кўзга ташланади. Ҳатто айрим жанрлар йўқолиб, янгилари пайдо бўлади. **Анъанавийлик.** Халқ оилаки ижодиёти жанрларида уларнинг энг қадимги вариантларига хос анъанавийлик хусусиятлари сақланиб қолган.

Маълумки, инсониятнинг қадимги ҳаёти муайян даражада турғунлик касб этган, ҳаёт секинлик билан ўзгарган. Шу сабабли инсонлар ҳаётидаги урф-одатлар сингари халқ ижодиёти жанрларида ҳам мустаҳкам шаклий барқарорлик ва бадий мунтазамлик сақланиб қолган.

ФОЛЬКЛОРДА ИЖОДИЙ МЕТОД – Халқ ижодиётидаги ижодий метод бадий адабиётдагидан маълум даражада фарқ қилади. Унда даврнинг тарихий руҳи реал акс эттирилиб, типиклаштириш доираси кенг тарзда олинади. Ўз навбатида шуни айтиш лозимки, қадимги давр кишиларининг дунёқараши чекланган бўлиб, воқеалар фантастик руҳга бурқаб тасвирланар эди. Натижада фольклор асарларида реаллик фантастика билан йиғунашган ҳолда намоён бўлади.

ФОЛЬКЛОР ЖАНРЛАРИ – Жанр – французча сўз бўлиб, тур, кинс деган тушунчаларни англатади. Бу атама санъатнинг барча турларида ишлатилади. Адабий тур ва жанрлар ёзма ва оғзаки адабиётда атамалар жиҳатидан бир хил юритилса-да, ҳар қайсисининг ўз маъно доираси бор. Уларнинг ўхшашлиги шундаки, оғзаки адабиётда ҳам ёзма адабиётдаги каби эпик асарлар негизида воқеа, лирикада руҳий кечинма, драматик асарларда эса ҳаракат ётади. Бирок, оғзаки адабиётда воқеликни акс эттириш усуллари, қолаверса ижро жараёни ҳам мавжудки, бу омиллар орқали у ёзма адабиётдаги жанрлар тизимидан кескин фарқланиб туради.

ФЕТИШИЗМ – Француз тилига оид сўз бўлиб, буюм деган маънони билдиради. Фольклорда, айниқса, эртақ ва дostonларда сеҳрли буюмлар – узук, гилам, таёқ, кавуш қабилар асар қаҳрамонлари ҳаётида катта роль ўйнайди. Мана шу воситалар мифология билан боғлиқ фетишистик тасаввурлар тасирида юзага келган.

ХАЛФА – бу атама арабча бўлиб, «устоз» маъносига эга. Хоразмда бу атама саводхон, сўзга чечан, созанда аёлларга нисбатан ишлатилади. Айрим манбаларга қараганда халфалар Хоразмда жуда қадимдан фасолият кўрсатганлар.

Энг қадимги даврларда «Авесто» оятларини қироат билан ўқувчи аёлларни қалпа деб юритганлар. Халфалар хоразмшоҳлар саройида ҳам хизмат қилганлар. Кейинчалик бу аёллар Қуръондаги оятларни қироат билан ўқишга ўтганлар ва ҳозиргача бу одат сақланиб қолган.

Хоразм халфачилиги анъаналарини ўз моҳиятига кўра уч гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Ижодкор, шоира халфалар (Хоним сувчи Саидамат кизи, Ожица ва бошқалар).
2. Ижрочи-созанда халфалар (Сорахон Оллаберганова, Уллибиби Бойжонова, Назира Собирова ва бошқалар).
3. Достонларни муайян оҳангда кироат билан ўқиб эшиттирувчи халфалар (Нийёзжон халфа Мусаева, Сўна халфа Эшматова ва бошқалар).

ХАЛҚ КИТОБЛАРИ - Халқ достонларининг қўлёзма ва тошбосма вариантлари тахлилига доир тадқиқотларда улар турлича номлар билан тилга олинади. Хусусан, В.М.Жирмунский ва Х.Т.Зариповлар уни «халқ романи», Т.Мирзасев ва Б.Саримсоқовлар «қисса-достон», «китобий достон», Холид Расул «халқ китоблари» деб аташни маъқул кўришган. Р.Жуманиёзов, М.Бобоев каби тадқиқотчилар эса бу тоифага кирувчи асарларни гоҳида «халқ китоблари» деб номласалар-да, таҳлил жараёнида уларни мумтоз адабиёт билан халқ эпик ижодиётини боғловчи кўприк вазифасини ўташини таъкидлаган ҳолда оғзаки ва ёзма адабиётнинг маҳсули, яъни «оралиқ шакли» деб баҳолайдилар.

Олимларнинг ушбу масалага эҳтиёт бўлиб ёндашишлари бежиз эмас. Негаки, ушбу тоифага нисбат берилган достонларнинг негизида халқ ижодиётидаги сюжетлар ётса-да, уларнинг кўчирилиши ва қайта ишланишидаги тамойиллар турлича тарзда кўзга ташланади. Масалан, XVIII асрда яшаб ижод қилган шоир Сайёдийнинг «Тоҳир ва Зухра» достонининг қайта ишланиш даражаси билан «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» достонидаги воқеаларни тасвирлаш тамойили ўртасида анчагина тафовутлар мавжуд. Бу ерда албатта шаклий алоҳидалик назарда тутилаёттир.

«Тоҳир ва Зухра» достони магнга разм солинса, Сайёдий халқ ижодидаги машҳур достон мазмуни асосида шеърый йўл билан оригинал бир асар яратган. Натижада достон наср ва назм аралаш бўлган ўзининг мумтоз шаклини йўқотган.

«Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» достонини ким қўлёзмага кўчиргани номаълум. Ўз навбатида асар назм ва наср аралаш ҳолда халқ достонининг мумтоз шаклини сақлаган ҳолда кўчирилган.

Тилида адабий тилга алоқадор лексика, услуб ва иборалар сақлангани ҳолда кўпилаб шева сўзлари ҳам ишлатилган. Демак, бу достон билан Сайёдийнинг «Тоҳир ва Зухра» достонининг шакли, услуби ва лексикасида жиддий фарқлар мавжуд.

Адабиёт тарихида муайян бир халқ достонини бир неча ижодкорлар қайта ишлаганилиги ҳам кўзга ташланади. Масалан, «Тоҳир ва Зухра» достонининг туркман шоири Мулла Нафас қайта ишлаган варианты мазмунини ҳисобга олмаганда жиддий фарқларга эга. Ушбу асарда наср ва назм аралаш ҳолда берилган бўлиб, халқ орасида оғзаки тарзда тарқалган вариантларидан унча узоклашмаган. Бундай ҳолатларни қўлёзма достонларнинг бошқа вариантларини қиёслаганда ҳам кўришимиз мумкин.

Ушбу нукта назардан қараганда, умумий ном билан «халқ китоблари» деб аталган асарларнинг барчасини ҳам бир мезонга солиб қараш тўғри келмайди. Уларнинг ҳар бирида фольклор асарларининг ишланиш даражаси ва қўлами турличадир. Шундай бўлишига қарамасдан бу атама илмий адабиётларда ўзгаришсиз қўлланилиб келмоқда.

ХИЗР - Халқ дostonларида энг кўп тилга олинадиган образлардан бири Хизрdir.

Профессор М.Сейидовнинг таъкидлашича, Хизр образи исломдан бурун ҳам туркий халқлар фольклорига машхур бўлган.

Элшунос Г.П.Снесарев уни ҳосилдорлик ва ўсимлик дунёсининг пири сифатида Хоразмда эъзоланишини алоҳида таъкидлайди. Профессор Б.Саримсоқов эса «Кинначиликнинг пирларидан бири Хизр бўлиб, Исломга қадар жуда кўп туркий халқлар унга сизинганлар», деб ёзади ва Озарбайжон олими М.Сейидовнинг фикрига қўшилган ҳолда «Хизр» сўзининг этимологияси «олов, ўт» сўзи билан алақадор эканлигига эътиборни жалб этади.

Халқ дostonларида Хизр асосан ошиқларнинг пири, ҳомийси сифатида намоён бўлади. Аксарият ҳолларда у ошиқ-маъшукларни тушда никоҳ қилишда иштирок этади ва ушбу никоҳнинг амалга ошишида мадақдор сифатида фаол ҳаракат қилади.

Дostonларда у турли қиёфаларда пайдо бўлади. Кўп ҳолларда оқ кўй боқиб юрган оқ соқоли чол тарзида кўрилади.

«Ошиқ Ғариб ва Ҳилола пари» дostonида Хизрнинг ўз тилидан айтилган шеърини парчада ҳам унинг турли кўринишларда пайдо бўлиши тасвирланган:

Гоҳи гўдак, гоҳи дарвеш,
Мени кўрган кўрмас койиш,
Гоҳи одам, гоҳ учар куш,
Кунда минг алвон бўлурман.

Ушбу дostonда Хизр Ғарибга оқ соқоли чол қиёфасида йўлиқади ва унга битта гиёҳ совға қилади. «Хизр алайҳиссалом ул меҳригиёҳни кўлларига олиб, дам солди. Рўмол бирла Ғарибга берди, ул рўмолни олиб Ғариб юзу-кўзига суртди. Эрса Ғарибнинг ҳусни аввалгисидан юз чандон зиёда бўлди.» (Ожиза,83-бет). Ушбу кўчирмага разм солинса, Хизрнинг иккита хусусияти аён бўлади. Биринчидан, унинг ўсимлик-гиёҳни совға сифатида Ғарибга бериши юқорда Г.Снесарев таъкидлаган ўсимлик култи билан алақадорлигини тасдиқлайди. Иккинчидан, унинг гиёҳга дам солиши ва бу гиёҳ Ғарибга ижобий таъсир қилиши Б.Саримсоқовнинг фикрини исботлайди, Хизрнинг «кинначилар пири» эканлигини тасдиқлайди.

Бинобарин, Хизр образи ўзининг қадимийлигидан ташқари универсал характердаги тимсолдир. Дostonлардаги воқеалар жараёнида ҳам у турли қиёфаларда пайдо бўлиб, ошиқ-маъшуклар пири сифатида намоён бўлади.

ХОНИМ ХАЛФА – (1858-1939) Эл орасида шоира сифатида машхур бўлган Хоним Халфа 1858 йида Хиванинг Пишканик қишлоғида таваллуд топган. У бошланғич таълимни олиб савод чиқаргач, Навоий, Мунис, Огаҳий ва Машрабларнинг ғазалларини мутолаа қилган ва ёд олган. Хоним Халфанинг шеърятга бўлган қизиқиши уни бадиий ижодга нисбатан меҳрини оширади. Пировард натижада Хоним Халфанинг ўзи ҳам шеър тўкишни машқ қила бошлайди.

У кейинчалик Қутлимурод сувчи исмли кишига турмушга чиқади. Эрининг касбига рамзий ишора сифатида ўз шеърлари учун «Хоним сувчи» тахаллусини қабул қилган.

Хоним сувчининг бир қанча шеърлари 30-йилларда фольклоршунослардан Ҳоди Зариф ва Отажон Хошимлар томонидан ёзиб олинган ва «Ўзбек поэзияси антологияси»да чоп этилган. Уларда кўпроқ ахлоқ-одоб руҳияти ўз аксини топган.

Хоним Халфа истеъдодининг иккинчи қирраси Хоразм дostonчилиги билан бевосита боғлиқ кетган. Шоира-халфа «Ошиқ Албанд», «Ошиқ Ғариб», «Асли Карам» каби халқ дostonларини тўла ёддан билган ва уларни халқ орасида завқ-шавқ билан куйлаб юрган. 1930 йилда Х.Зариф ундан «Асли Карам» дostonини ёзиб олган. Мазкур дostonнинг бизда мавжуд қўлёмаси билан Хоним Халфа айтган нухасини солиштирсак, халфанинг беназир ижодкорлиги яққол кўзга ташланади. Шоира-халфа дostonни сезиларли даражада ижодий қайта ишлаган. «Ҳар гўзални гўзал дема», «Қизил гул этибон теринглар мени», «Бир онадан олтмиш ўғил дўраса» каби қатор шеърлий парчалар қўлёмада йўқ. Улар шоира бадиҳаси билан бевосита боғлиқдир.

Хоним Халфа дostonларни мусиқа асбоби жўрлигисиз ижро этган. Аксарият ҳолларда у ижро жараёнида иккита пиёлани бир-бирига чўкиштириб, қўшиқ оҳангига мослаштириб куйлаган. Шу нарсани таъкидлаш жоизки, Онажон Собирова, Ожиза каби истеъдодли шоира-халфаларнинг камол топишида ҳам Хоним Халфанинг устозлик ҳиссаси бор. Айниқса, Онажон Собирова ижоди Хоним сувчи ижоди билан муайян ҳамоҳангликка эга.

Хуллас, Хоним Халфа Саидамад қизи Хоразм халфачилигининг барҳаёт анъаналарини юксак поғонага кўтарган дostonчи шоира бўлиб, у қолдирган маънавий мерос ўз аҳамиятини ҳеч қачон йўқотмайди.

ХОРАЗМ ДОСТОНЧИЛИГИ АНЪАНАЛАРИ - Қадимий анъаналарга эга бўлган ўзбек эпосининг салмоқли қисмини Хоразм дostonчилиги ташкил этади ва бир қатор ўзига хос қирралари билан умумўзбек дostonчилигидан ажралиб туради. Воҳадаги дostonчилик анъаналарининг алоҳида хусусиятларга эга эканлиги бу ердаги аҳолининг тарихий-этногенетик шаклланиши жараёни билан боғлиқ бўлиб, воҳадаги этнофольклористик жараён ниҳоятда мураккаб характерда кечган. Ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий шарт-шароитлар халқ эпосида муайян даражада ўзининг бадиий ифодасини топганлиги сабабли, уни ушбу ҳудудда яшаган халқнинг тарихий-этногенетик жараёнидан ажратиб текшириш мумкин эмас.

Бу ерда қадимдан бошланган ўтроқ ҳаёт маданиятининг юксалишига, ёзма адабиётнинг тараққиётига ва профессионал санъатнинг ривожланишига таъсир этган. Бу ва бошқа қатор омиллар воҳада тарқалган эпик асарларнинг Ўзбекистоннинг бошқа регионларидаги дostonлардан муайян фарқларга эга бўлишига олиб келган. Бу фарқлар нафақат уларнинг мазмунида, балки, композицион қурилиши, бадиий услуби, образ яратиш усулларида ҳам намоён бўлади. Булар, асосан, қуйидагилардир:

1. Энг аввало, Хоразм дostonларидаги шеърлий парчалар ички бўғиз товуши билан эмас, ташқи товушда куйланади.

2. Бу региондаги дostonлар айрим томонлари билан ёзма адабиётга анча яқин бўлиб, ҳажм жиҳатидан кичик ва уларнинг мазмуни муайян мунтазамликка эга.

3. Муסיқавийлик ва шеърӣ матнларнинг қатъӣ қонун-қоидаларга асосланиши ва уларнинг махсус куйларни муқаммал билувчи бахши ансамбли томонидан ижро этилиши региондаги дostonчиликнинг яна бир хусусиятини ташкил этади.

4. Хоразм дostonларида қаҳрамонларнинг ҳис-туйғулари, ички кечинмалари асосан шеърӣ парчалар орқали, уларнинг хатти-ҳаракатлари, юриш-туришлари, теварак-атрофдаги воқеалар насрий тарзда ифода этилади.

5. Воҳада тарқалган дostonларнинг образларида ҳам алоҳидликлар мавжуд. Эртақлар мазмуни асосига қурилган «Шаҳриёр», «Хуршико ва Ҳамро» каби дostonларни мустасно қилганда, бу жойдаги дostonларнинг образлари маълум даражада ҳаётийлиги билан ажралиб туради. Уларнинг фаолияти иложи борича далилланиб, асосланиб борилади. Бинобарин, образлар фаолиятини далиллаш, уни ҳаётӣ фактларга яқинроқ кифада тасвирлаш Хоразм дostonларидаги образ яратишнинг ўзига хос хусусиятларидандир.

6. Дostonларни бошлаш ва тугалашда ҳам муайян ўзига хосликлар мавжуд. Эртақлик бахшилар дoston бошлаш олдидан мақомларнинг чертим йўлларида бир-икки куй ижро этилади ёки Машраб, Махтумқули каби шоирларнинг дидактик характердаги шеърларини куйлашади. Дoston тугагач, шўх, ўйноқи куй чалинади ва рақс бошланади.

Хоразм дostonларининг халқ орасида тарғиб қилиниши асосан икки турли йўл билан амалга ошиб келган:

А) бахшилар ва дostonчи – ансамбли халқалар репертуари орқали оғзаки тарзда;

Б) яқка халқалар ва қиссахошлар репертуари орқали китобий матн ўқиб ёки ёдаки эшиттириш тарзида.

Бахшилар репертуари ҳақида гапирганда шу нарсани назардан қочирмаслик лозимки, дoston куйлаш услуби, бахшиларнинг устозлик-шогирдлик анъаналари, уларнинг эник репертуари воҳанинг ўзбеклар яшайдиган барча ҳудудида ҳам бир хил хусусиятга эга эмас. Улар куйланиш услуби, ижрочилари, репертуар ҳамда ишлатиладиган муסיқа асбобларининг турлари билан ўзаро фарқ қилади. Шу сабабдан бу ердаги дostonчиликни иккита анъана асосида ўрганишга тўғри келади.

1. Жанубий Хоразм – Хива дostonчилик мактаби.

Унинг марказини Хива шаҳри деб белгилаш лозим. Бу ҳудудда, асосан, қадимда сарт деб юритилувчи, ўзбек тилининг ўғуз лаҳжасида сўзлашувчи аҳоли яшайди. Уларнинг дostonчилик анъаналарига хос бўлган асосий хусусиятлар куйидагича:

А) Бахши гармон ёки дутор жўрлигида куйлайди. Унинг ёнида албатта буламончи ва гижжакчи бўлиши шарт. Кейинги даврларда дутор ўрнига рубобни қўллаш ва ансамблга доирачини қўшиш ҳоллари содир бўлган.

Б) Бу жойдаги бахшилар репертуарида «Гўрўғли» ва «Ошиқ» туркумига кирувчи дostonлар кўпроқ тарқалган бўлиб, улардан кўпчилигининг илдизи қўлёма дostonларга бориб тақалади. Шу сабабли бу асарларнинг ҳажми ихчам, узоғи билан 2 – 2,5 соатга мўлжалланган. Бахшилар ўзбек тилининг ўғуз лаҳжасида сўзлайдилар.

2. Шимолий Хоразм – Манғит дostonчилик мактаби.

Бу ҳудудда, асосан, ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасида сўзлашувчи аҳоли истиқомат қилади. Бу ҳудуд бахшиларининг ижоди Шимолий Хоразм дostonчилиги аъёнларига мансубдир. Унинг марказини шартли равишда Манғит шаҳри деб белгилаш лозим. Бу аъёнларнинг хусусиятлари қуйидагилардир:

А) Бахши дугор жўрлигида куйлайди, унинг ёнида буламончи ва гижжакчи бўлади. Ансамблда доирачи иштирок этмайди.

Б) Бу жойлардаги бахшилар куйлайдиган дostonларнинг айримлари Жанубий Хоразмдаги бахшилар репертуарида учрамайди. Худди шу дostonлар ҳажми жиҳатидан ҳам анча салмоқдор. Масалан, манғитлик Турсун бахшидан ёзиб олинган «Хурлиқо ва Ҳамро» дostonи Хива бахшилари репертуарида йўқ. Ҳажми жиҳатидан эса бу дoston анча кенг кўламга эга бўлиб, уни бахши 5 – 6 соат давомда ижро этади.

Жанубий Хоразмда тарқалган дostonлар бахшилар репертуарига аксарият ёзма нусхалар асосида кириб келган бўлса, Шимолий Хоразмда кўпгина дostonларнинг қадимдан бери оғзаки равишда устоздан шоғирдга ўтиб келганини сезилади. Айрим дostonларнинг ҳажман катталигинини сабабларидан бири ҳам шундандир. Бу ҳудуд бахшилари репертуаридаги аксарият дostonлар шешрий парча билан яқунланади.

Бинобарин, Манғит бахшилари куйлайдиган дostonларнинг ҳажман кенг бўлиши, насрий қисмнинг салмоғи назмий қисмникидан қолишмаслиги, финалнинг аксарият шешрий тарзда яқунланишининг сабаблари аҳолининг этник таркиби билан боғлиқ. Шимолий Хоразмда яшовчи ўзбеклар вояга келиб ўрнашган пайтда улардаги бахшиларнинг дoston куйлаш аъёнаси бошқачароқ бўлган. Улар Хоразмга кўчиб келгач, маҳаллий бахшилар таъсирида аста-секин ички бўғиз товушида куйлашдан ташқи товушда куйлашга ўтганлар. Сўнгра репертуарда, мусиқада ўзгаришлар содир бўлган, дostonлар ҳажми кичрайтирилган ва ҳоказо. Лекин, барибир, эски аъёнларнинг изи бутунлай йўқолиб кетмаган. Дарвоқе, Хоразмдаги дostonчиликнинг икки алоҳида гуруҳга бўлиниши халқнинг этногенезиси билан чамбарчас боғлиқдир. Бу ҳол иккала дostonчилик мактабининг мусиқаси масаласида ҳам кўзга ташланади. Улардаги куйларнинг муштарак томонларидан ташқари, алоҳидликлар ҳам мавжуд. Бахшиларнинг берган маълумотига кўра, Хива бахшилари ўз куйларини ширвоний, Манғит бахшилари эса куйларини эроний деб юригишади.

Хоразм дostonларининг шешрлари алоҳида номга эга бўлган мусиқа куйларига эга. Масалан, Хива дostonчилигида «Ширвоний», «Илғор», «Нолиш», «Зоринжи», «Шоҳ кўчди» каби 31 куй мавжуд.

Манғит дostonчилик мактабида эса «Эроний», «Кўша даст», «Беродам», «Салтиқ» каби 21 куй ишлатилади.

Куйларни солиштирганда ўнга куй номи бир-бирига айнан тўғри келади. Бирок, ижрода оз бўлса-да фарқлар сезилади.

ЧАСТУШКА – Рус фольклоридagi кўшиқ жанрининг бир кўриниши бўлиб, юксак бадеҳаўйлик асосида яратилади. Характер жиҳатидан ўзбек лапарларига ўхшаб кетади.

ШОМОНИЗМ – Эвенк тилидаги «Саман» сўзидан келиб чиққан бўлиб, эхтиросга фарқ бўлган киши маъносига эга. Шомон сўз сеҳрига асосланиб, уриб чалинадиган асбоблар жўрлигида ҳасалларни даволайди. Унинг фаолияти Хоразмдаги пўрхонларнинг бажарадиган вазифаларига мос келади.

ЭВФЕМИЗМ – Фольклорда, хусусан дostonларда кечган айрим воқеа ва ҳодисалар тингловчиларнинг этик-эстетик талаблари эхтиёжлари асосида пардали сўзлар орқали берилади. Масалан, «Шаҳриёр» дostonида унинг туғилиши: «... дам бадам тўлғоғи тутди, ўғлон вужуди оламга келди» шаклида тантанавор шаклда берилади. Ёки ўша дostonда маликанинг ўлимга қам қилиниши: «... мунинг умри гулистонини ҳазонга дўндиргил» ибораси орқали берилади.

ЭКЗОГАМИЯ – Жамият тараққиётининг маълум даврида ўз уруғидан уйланиш одатининг таққидланиши ва эркакларнинг бошқа қудудлардан уйланишга ўтиши.

ЭКСПРЕССИВЛИК – Бадиий асардаги тасвирийлик ва бўёқдорлик. Масалан, қуйидаги мисралардаги таъкидланган сўз ва оўз бирикмалари шеърдаги тасвирийликни таъминлаган:

Бир салотин бўйлим, сарви санобар,
Лабларингда ширин-шакар бол ўлсин.
Жамолингни қуёшдир, қоматинг ар-ар,
Чаманлар ичинда бўйинг дол ўлсин.

ЭЛЕГИЯ – Марсия.

ЭНДОГАМИЯ – Ибтидоий жамиятда ўз уруғи ичидан уйланиш билан боғлиқ никоҳ тури.

ЭПИФОРА – Ушбу восита анафоранинг бошқача шакли бўлиб, мисралар охиридаги сўзлар такрори орқали рўёбга чиқиб, шеърда оҳангдорлик бағишлайди.

Тўкилди кўзиндин ёши Аҳмадининг,
Ориф бўлон билур ёшин Аҳмадининг,
Саёдхон сийлайвер ёшин Аҳмадининг,
Тўкилур сел каби будоғи ола.

(«Сайёд ва Ҳамро» дostonидан)

ЭПОС – Юнон тилидан олинган бўлиб, баён қилмоқ маъноларини билдиради. Насрий асарлар нуқтаи назардан қараганда бу эпосда ёзма адабиётда эпик турни билдиради. Фольклорда асосан дostonларни англатади. Масалан, «Алпомиш» дostonи ўзбек қаҳрамонлик эпосидир.

ЭПИК ЗАМОН – Эпик замон халқ эпосидаги воқеалар кечган вақтга нисбатан қўлланилади. Эпик асарда реал тарихий замон у ёки бу шарткорнинг тафаккур кўзгусидан ўтиб, бадиий замонга айланади. Реал замон чегараланмаган давомийликка ва бир хил тарздаги кечувчи мўнавалишга эга бўлса, эпик замон асарда қамраб олинган сюжет тугуни ва бевасити билан чегараланади.

ЭПИК МАКОН – Эпик воқеалар, уларда иштирок этувчи персонажлар хатти-ҳаракати кечувчи жойлар эпик макон деб юритилади. Масалан, «Алпомиш» дostonидаги эпик маконлар Бойсун, Кашал юрти, Ўлбир чўли доирасида кечади. «Гўрўғли» туркуми дostonларида Эрам

боги, Кўҳи Коф тоғи каби мифик, Чамбил, Ваёнгон каби эпик, Оқтош, Сайрам каби реал маконлар тилга олинади. Бироқ реал маконлар ҳам ўзларининг географик моҳиятини йўқотиб, эпик маконга айланганлар.

ЭПИК ОТ – Эпик асарларда, асосан дostonларда эпик маконга қаҳрамон ўзининг эпик отига эга. Алпомишнинг Бойчибор, Гўрўглининг Ғирот, Рустамнинг Раҳш каби жангавор эпик отлари мавжуд.

ЭРГАШ ЖУМАНБУЛУБУЛ ЎҒЛИ – (1868-1937) Эргаш шоир Кўрғон дostonчилик мактабининг йирик вакили. Кўшлаб терма ва тарихий кўшиқлар муаллифидир. У Бухоро мадрасасида таҳсил олган бўлиб, репертуаридаги кўпгина кўшиқ ва дostonларни ўз кўли билан хатга кўчирган. Ундан «Гўрўглининг туғилиши», «Хушкелди», «Хасанхон», «Равшан», «Қушдуз билан Юлдуз», «Холдорхон», «Бердиёр оталиқ», «Замонбек», «Хидрали элбек» каби кўшлаб дostonлар ёзиб олинган. Эргаш шоир айникса «Гўрўгли» туркуми дostonларининг моҳир ижрочиси бўлган.

ЭРТАКЛАР - Эртақлар халқ ижодиётининг эпик турига кирди. Воқеабандлик, бирор воқеани мукамал тарзда баён этиш эртақка хос бўлган асосий хусусиятлардир.

Бундай қараганда, эртақларда миф, афсона ва ривоятларга хос барча хусусиятлар бордек туюлади. Бироқ, эртақларда ҳаёлий ва ҳаётий уйдирмалар реал воқеалар алоқадор бўлиб, уларда қадимий тушунчалар, урф-одат ва маросимларнинг излари ўзини сақлаб қолган.

Эртақ атамаси М.Кошғарийнинг «Девон»ида «этуқ» шаклида учрайди ва оғзаки ҳикоя маъносини англатади. Ўзбекистоннинг турли жойларида эртақ атамаси турлича айтилади. Жумладан, Фарғонада «матал», Бухорода «ушук», Тошкент атрофларида «чўпчак», Хоразмда «варсаки» каби атамалар ишлатилади. Шунингдек, эртақ ўрнида «ўтирик», «тутал» каби атамалар ҳам учрайди.

Эртақ атамасининг маъносига қарайдиган бўлсак, у «эрта» сўзи билан алоқадор бўлиб, эртаги, илгариги бўлиб ўтган воқеалар маъносини беради.

Эртақ йирик эпик жанр сифатида бир қанча ички турларга бўлинади.

1. ҲАЙВОНЛАР ҲАҚИДАГИ ЭРТАКЛАР. Эртақларнинг ушбу тури энг қадимий бўлиб, уларда ҳайвонлар билан боғлиқ бўлган ибтидоий тушунчалар, қарашлар ҳаётий ҳодисалар билан боғланган ҳолда акс этади. Ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар ҳам табиатига кўра икки турга бўлинади:

а) *соф ҳайвонлар ҳақидаги* эртақлар; б) *мажозий* эртақлар.

2. СЕҲРЛИ ЭРТАКЛАР. Эртақларнинг ушбу тури энг қадимий бўлиб, уларда сеҳр-жоду, фантастик уйдирмалар устувор бўлиб, ғайритабиий воқеа-ҳодисалар тасвирланади.

Сеҳрли эртақлар марказида асосан учта конфликт (зиждият) ётади:

1. Инсон ва сеҳрли кучлар (дев, жодугар ва ҳ.к.);

2. Ижтимоий масалалар;

3. Ака-ука, ўғай она, ўғай қиз в.б.

Сеҳрли эртақлар замирида асосан анимистик дунёқараш ётади.

3. МАИШИЙ ЭРТАКЛАР. Ҳаётий-маиший эртақлар инсон ҳаётининг анча-мунча ривожланган, унинг тафаккур доираси муайян даражада баркамоллашган давр ҳаётини тасвирлаши билан характерланади.

Уларда одоб-ахлоқ, севги, оила ва жамият, ақл-фаросат ва жанговарлик, инсоний хислатларга ёт бўлган хатти-харакатларни қоралаш каби воқеалар гасвирланади. Улардаги сюжет реал, ҳаётий уйдирмалар асосига қурилган бўлиб, сеҳрли эртакларга хос фантастика ёрдамчи омил сифатида хизмат қилади.

ЭТНОГРАФИЯ – Халқларнинг этник келиб чиқишини, тарқалишини, турмуш ва урф-одатларини, моддий ва маънавий ҳодиятини, маданий-тарихий алоқаларини ўрганадиган фан. Маросим фольклорига яқин фан.

ЭШВОЙ БАХШИ - XIX асрнинг энг истеъодли дostonчиси Эшвой бахши 1839 йилда Хоразм вилояти Шовот туманидаги Доричи кишлоғида туғилган. 15-16 ёшларида дoston йўлларини айта бошлаган. Эски созандаларнинг эслашича, у ҳам шоир, ҳам бастакор, ҳам ҳофиз бўлган. Эшвой I, туркман Эшвойи, Эшвойи Урганжий, курд Эшвойи, Фарғона Эшвойи каби қуйлар Эшвой бахшининг ижодига мансубдир. У «Гўрўғли» дostonларининг 16 шoҳoбчaсини билган. Бахшининг қabri Кўхна Урганчда. Унинг ўғли ўринбой бахши отa қасбининг истеъодли давомчиси бўлиб етишган.

ЮМОР – Инглизча сўз бўлиб суюқлик деган маънони билдиради. Фольклорда энгил қулги, ҳажвни аңглатади.

ЯЛМОҒИЗ – Эртақ ва дostonларда учрайдиган мифологик образ бўлиб, барча халқлар фольклоридa мавжуд. Атаманинڭ «Ялмамоқ» сўзидан келиб чиққан деган фикрлар бор. Ялмоғиз асосан эпик қаҳрамон олдига қўйилadиган эпик тўсиқлар сабабчиси тарзида намоён бўлади. Баъзи ҳолларда бу образ хомий тарзида ҳам иштирок этади. Айрим тadjикотчилар уни матриархат даври билан боғлашади.

ҚИССА – Ёзма адабиётда повесть маъносидaги насрий асарни, фольклорда ёзувга олинган дostonларни аңглатади. «Фарход ва Ширин» қиссаси, «Або Муслим жангномаси» қиссаси каби.

ҚЎБИЗ – Ички товушда дoston қўйлайдиган жировларнинг мусиқа асбоби.

ҚЎШИҚЛАР – Халқ ижодининг қадимги жанрларидан бўлган қўшиқлар М.Кошғарийнинг «Девон»ида «Қошут» тарзида учрайди. Бу жанр кўпроқ мусиқа ва ритм билан узвий боғланиб кетади. Унинг қанча турлари мавжуд.

Тарихий қўшиқ - Халқ қўшиқларига хос асосий хусусиятлардан бири уларнинг давр билан узвий боғлиқ ҳолда ҳозиржавоблик билан яратилишидир.

Ҳар бир даврда кечган долзарб воқеалар дастлаб қучли ҳиссиёт билан боғлиқ бўлган қўшиқларда ўз бадий ифодасини топади. Давр ўтиши билан маъкур қўшиқлар тарихий асарлар сифатида яшаб қолишади.

Фольклоршунос У. Жуманазаровнинг тadjикотларида таъкидланишича, ўзбек халқ поэзиясида тарихий қўшиқларнинг иккита – лирик ва лиро-эпик турлари мавжуд. Уларнинг биринчисида халқ ҳақида ёрқин из қолдирган тарихий воқеа-ҳодисалар ёки тарихий шахслар ҳақида дикоя қилиб бериш стaкчи ўрин эгаллайди. Бунга “Хон зулми”, “Исфандиёр хон бўлди” қўшиқларини киритиш мумкин. Иккинчи турдаги қўшиқларда тарихий воқеликни чуқур лиризм, ички кечинмалар орқали

ифодалаш хусусияти кўзга ташланади. Аниқроқ айтганда, биринчи тип кўшиқларда эпик ҳикоялаш, иккинчи тип кўшиқларда лирик ифодалаш ҳужумронлик қилади. Иккинчи тур кўшиқларга Хоним халфанинг “Бевафо золим” кўшиғи мисол бўла олади. “Поэздингни жилдираган...” кўшиғи ҳам ўша типга киради.

Аслини олганда, тарихий кўшиқларнинг пайдо бўлиши узок даврларга бориб тақалади. М. Кошғарийнинг “Девону луғатит турк” асаридagi Алп Эртўнга ҳақидаги кўшиқлар бунга мисол бўла олади.

Айрим ҳолларда тарихий кўшиқ билан тарихий дoston тушунчалари ҳам бир-бири билан алмашиб юради. Масалан, Фозил шоирнинг “Жиззах кўзғолони”, Пўлканининг “Ҳасан батрак” асарлари тарихий дoston сифатида қайд этилса-да, аслида улар тарихий кўшиқлардир.

Меҳнат кўшиқлари - Кўшиқлар шакл ва мазмунига қараб бир қанча турларга бўлинади. Уларнинг энг қадимгиси меҳнат кўшиқлари бўлиб, улар асосан *деҳқончиликка*, *чорвачиликка* ва *хунармандчиликка* оид мавзуларга бўлинади.

А) Деҳқончиликка оид кўшиқлар ҳам меҳнат турига қараб яна бир қанча мавзуларни ўз ичига олади.

1. Кўш кўшиқлари:
2. Ўрим кўшиғи:
3. «Турсей-турсей» – қўйларни соғишда айтиладиган кўшиқлар:
4. Чуриялар (эчки соғишда айтиладиган кўшиқлар):

Ушбу кўшиқларнинг барчаси сигир, қўй, эчкиларни соғиш жараёнида, меҳнат машғулоты билан биргаликда хайвонларни тинчлантириш, ийдиришда фойдаланиш учун ижро этилган.

В) Хунармандчиликка оид кўшиқлар.

1. Чарх кўшиқлари:
2. Бўзчи кўшиқлари:
3. Ўрмак кўшиқлари (гилам, шолча тўқиш):
4. Кашта кўшиқлари:

Меҳнат кўшиқларининг барчаси иш машғулоты жараёнида яратилган ва ижро этилган. Улар иш жараёнини кўнгилли ўтказиш, меҳнат қилувчини зериктирмаслик, меҳнат унумдорлигини ошириш борасида муҳим восита бўлиб хизмат қилган. Аммо бу кўшиқлар ҳозирда ўша меҳнат машғулотларининг техника зиммасига ўтганлиги учун аста-секин йўқолиб бормоқда.

Лирик кўшиқлар - Аслини олганда кўшиқларнинг барча турлари лирика жанрига мансуб. Бирок, биз лирик кўшиқлар деганда ишқ-муҳаббат мавзусида яратилган кўшиқларни назарда тутамиз.

Халқ кўшиқларининг асосий қисмини ишқ-муҳаббат мавзуси ташкил этади. Уларда ишқ-муҳаббат билан боғлиқ барча масалалар-севиш, севилиш, оила қуриш, вафодорлик, соғинч, хижрон, изтироб, бевафолик, хиёнат қабилар турли шаклларда ифода этилади:

Лирик кўшиқлар энг қадимий тарихга эга. Ўз навбатида улар ҳозирда ҳам яратилишда давом этмоқда.

Лапарлар - Кўшиқларнинг диалог асосига қурилиб, севги-муҳаббат мавзусида баҳс этувчи ва ўйин билан биргаликда ижро этиладиган тури лапар деб юритилади:

Лапарлар, асосан, йигит ва қиз – икки киши томонидан рақс жўрлигида ижро этилади.

ҚАДИМГИ ҚАҲРАМОНЛИК ЭПОСИ - Биз юқорида келтирган мифологик образлар инсоният тафаккурининг ўсиши, жамиятнинг муайян тараққиёт босқичлари сари одимлаши натижасида тақомиллашиб, аста-секин қаҳрамонлик эпоси билан алоқадор образлар шакллана бошлади. Тўмарис, Широқ, Зарина, Сиёвуш, Рустам, Алпомиш, Гўрўғли каби образлар шулар жумласидандир.

«Тўмарис» – қадимги жанговар аёллар тимсолини гавдалантирувчи ривоят бўлиб, унинг қиссача мазмуни Геродотнинг (э.а. 484 – 425) «Тарих» асарида берилган. Унда Эрон шоҳи Кир (э.а. 558 – 530) билан массагетлар қабиласи ўртасида рўй берган жанг воқеалари тасвирланади. «Тўмарис» ривоятининг ҳозиргача стиб келган оғзаки варианты «Ойсулув» дostonидир. «Широқ» – Эрон шоҳи Доро (э.а. 522-486) билан Шак қабилалари ўртасида юз берган жанг тафсилотларини ўз ичига олиб, унинг мазмуни Полиэннинг «Харбий ҳийлалар» китобида келтирилган. Унда Широқ исмли отбоқарнинг душман лашкарбошиси Раносбат устидан қозонган ғалабаси тасвирланади.

ҚОБУЛНИЁЗОВ ЖУМАНИЁЗ – (1919-1974) фольклоршунос олим. Хоразмдаги ўзбек фольклорини тўплаш ва оммалаштиришда катта тийматлари бор. «Хоразм халқ кўшиқлари» (1965) китобини нашрга тайёрлаган. Бола бахшидан «Бозиргон», «Авазхон» дostonларини ёзиб олган ва нашр қилдирган. Замоनावий фольклор асарлари буйича кўплаб тадқиқот ишларини олиб борган.

ҚОФИЯ - арабча сўз бўлиб, «кетидан борувчи, эргаштирувчи» маъносини англатади. Адабиёт илмида мисралар ёки байтларнинг охиридаги айтилишлари ўхшаш, маънолари турлича бўлиб такрорланадиган бўлақларга қофия дейилади. Фольклор асарларида қофияга асосий эътибор қаратилади. Халқ кўшиқларидаги қофиялар асосан рубоий шаклида уйкаш келади. Дostonларда қофиянинг турли шаклларида фойдаланилади. Хоразм дostonларида эса шърий парчалар асосан мураббаъ шаклида қофияланади.

ҒАРИБНИЁЗ (МАТНИЁЗ ҚОРИ) - Машхур бахши, талантли шоир Ғарибниёз XIX аср ўрталарида Хоразмда яшаб ижод қилган. У XVIII асрда яшаган ўзбек бахшиси Эшвойнинг шогирди. XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаган машхур Суяв бахшининг устози бўлган. Бахши ўзбек, туркман, қорақалпоқ тилларида дoston куйлаган ва шу уч тилда ижод ҳам қилган. Унинг айрим шърлари «Маржон доналар» /Ашхобод, 1963/ тўпламида, «Қорақалпоқ халқ кўшиқлари» /Нукус/, 1965 китобида босилган. Унинг аксарият шърлари дoston услубида /«Эшвой», «Ўтгандир»/, айрим шърлари эса /«Кўларим»/ аруз вазнида битилган. Унинг ижодидан ўзбек, туркман, қорақалпоқ халқлари баб-баравар баҳраманд бўлиб келмоқда. У кўзи ожиз бўлганлиги сабабли шърларни оғзаки тўқиган.

ҒИРОТ – Эпик от. «Гўрўғли» туркуми дostonлари бош қаҳрамони отининг номи.

ҒОЗИ ОЛИМ ЮНУСОВ – (1889-1942) Тошкентда туғилган. Рус, араб, форс тилларини мукаммал билган. Мисрда, Туркияда таҳсил олган. Фольклоршунос, тилшунос ва адабиётшунос олим. Сирдарё ва Самарқанд атрофларида ўтказилган фольклор экспедицияларда қатнашган. 1922 йилда Фозил шоирдан «Алпомиш» дostonидан парчалар ёзиб олади ва уни 1927 йилда «Билим ўчоғи» журналида нашр қилдиради. Буцдан ташқари кўплаб лапарлар, ўланлар, эртаклар, топишмоқлар, дostonлар ёзиб олган. Фольклоршуносликка оид «Алла тўғрисида бир-икки оғиз сўз» асари манжуд.

ҲОДИ ЗАРИФ – (1905-1972) Йирик фольклоршунос олим. Тошкент шаҳрида туғилган. Боку ўқитувчилар семинариясида таҳсил олган. Фольклор ва этнография соҳасидаги фаолияти 1923 йилдан бошланади. 1934-1972 йилларда ЎЗР ФА Тил ва адабиёт институти фольклор бўлимини бошқарган. Ходи Зариф қамрови кенг олимдир. У асосий ихтисоси фольклоршунослик билан бир вақтда адабиёт тарихи, ўзбек диалектологияси, лексикология, лексикография, этимология, этнография ва археология масалалари билан ҳам жиқди шугулланган. Айниқса, унинг адабиёт тарихи ва тилшуносликка қўшган ҳиссаси ўзининг оригиналлиги билан ажралиб туради.

Ходи Зариф илмий фаолиятида ўзбек бахшичилик санъати ундаги таълим усуллари, халқ шоирларининг ҳаёти ва ижоди, эпик репертуар, қасмаси, ўзбек дostonчилиги ва уларни ўрганиш алоҳида ўрин тутди. Унинг Пўлкан, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Ислом шоир, Абдулла Нурали ўғли, Бола бахши каби дostonчилар ҳақидаги тадқиқотларида эпосга доир қатор мақолаларида, профессор В.М.Жирмунский билан ҳамкорликда ёзган «Ўзбек халқ қаҳрамонлиги эпосу» деган китобида, пихоят «Ўзбек халқ бахшилари» номли умумлаштирувчи характердаги асарига эпик репертуарнинг тарқалиш, янаш шароитлари, халқ санъаткорларининг ижодчи ва ижрочилик фаолиятини атрофида ёритиб берилди.

1930 йилда Ғози Олим раҳбарлигида қадимий маданият ўчоқларидан бўлимиш Хоразмга тил, этнография ва фольклор экспедицияси уюштирилди. Бу энг йирик экспедициялардан бири эди. Унда Ходи Зарифдан ташқари машҳур тилшунос Е.Д.Поливанов, этнограф Л.П.Потапов, тилшунос Қ.Рамазонов, фольклоршунос Б.Каримий, рассом Бенков ва бошқалар қатнашган эдилар. Бу экспедиция Хоразм тарихида, хусусан, ўзбек халқининг Хоразмдаги оғзаки ижодини ўрганишда муҳим босқич бўлди. Бола бахши, Қурбон созчи, Биби шоира, Аҳмад Матназар ўғли, Хўжаёз бахши Ваис ўғли каби Хоразмнинг атоқли ижодкорлари шу даврга аниқланди. Ходи Зариф жуда кўп бошқа материаллар билан бирга «Қирғин», «Асилхон», «Хирмондали» каби ажойиб дostonларни ёзиб олди. Ходи Зарифнинг хизматлари ҳақида В.М.Жирмунский шундай ёзади: «Унинг қиёфасида биз стук олимни – ўзбек фольклори ҳақидаги фанни яратувчинини кўраимиз. Унинг тўпловчи ва тадқиқотчи сифатидаги меҳнатлари билан ўзбек халқ ижоди тўғрисидаги фаннинг мустаҳкам асоси яратилди. Мен айтар эдимки, унинг қиёфасида ўзбек халқ миллий маданиятини ўрганиш соҳасида янги йўللар очувчи олимни кўраимиз».